

Anmeldelser

Dansk biografisk leksikon. Grundlagt 1887 af C. F. Bricka og videreført 1933–44 af Povl Engelstoft under medvirken af Svend Dahl. Tredje udgave. Red. Sv. Cedergreen Bech. Gyldendal. Bd. 1: Abbestée-Bergsøe, 637 s. Bd. 2: Bering-Brüel, 638 s. (1979). Udkommer i 16 bind 1979–84. Pr. bind 485 kr. (lærred), 650 kr. (vælskbind). Sælges kun i samlet subscriptions.

Såfremt 3. udgave af *Dansk biografisk leksikon* udkommer med samme planmæssighed som sine to forgængere – og alt tyder på, at det bliver tilfældet – vil Danmark have sat noget af en rekord. Vi vil nemlig i så fald have publiceret tre leksika (fire, hvis *Dansk biografisk Haandleksikon* regnes med) med mere end 20.000 biograferede personer på mindre end 100 år, mens f.eks. Norge først nu nærmer sig afslutningen på landets første opslagsværk af denne type efter knap 60 års arbejde, og Sverige kun er nået til »Königsmarck«, skønt projektet begyndte i 1918. Det kan måske være rimeligt kort at se på det nye DBLs forgængere og i det hele taget den historiske baggrund for det nu foreliggende værk.

Som 3. udgaves redaktør Svend Cedergreen Bech i 1977 skrev i en artikel (»Biografisk Leksikon – lidt af forhistorien«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 16. rk. V, 243–55, der er hovedkilden til nedenstående bemærkninger) er de biografiske leksikas centrale placering som opslagsværker i den vestlige kulturkreds »udtryk for den personorienterede historiebevidsthed som kendetegner denne kultur«. Men som så mange andre traditioner har også denne en noget kortere historie end man måske forestiller sig. Vi skal således frem til midten af 1700-tallet for at finde de første udgivelser, som vi idag kan genkende som biografiske leksika; og der går endnu hundrede år, før man bl.a. takket være »arkivrevolutionen« i historieforskningen når frem til værker af en også idag acceptabel videnskabelig standard. (Det betyder ikke, at man ikke tidligere interesserede sig for biografier og personalhistorie, jvf. antikken – og Kina, for nu at kaste et blik på en anden kulturkreds). I Danmark var en af de væsentligste forløbere adeldens genealogiske arbejder. Disse havde før enevælden den praktiske funktion at afgøre, hvem der var berettiget til adelsprivilegierne og hvem ikke; dette moment bortfaldt efter 1660, men da det – som Ditlev Ahlefeldt udtrykte det – »selv uden dette er en satisfaction og fornøjelse at kunne berømme sig af en gammel slægt ... og sådan ihukommelse også opmuntrer descendenterne til at træde i de glørværdige forfædres fodspor og efterligne deres dyder og tapperhed, så vil også jeg til min egen

satisfaction og efterkommerne til underretning omhyggeligt have afmalet på pergament mine 32 ahner og efterlade mine børn tavlen.« (Citeret af Holger Rasmussen i *Vore gamle herregårde*, Lademann u.å., 12). Formålet med at opstille stamtræer var altså, at det skulle være efterkommerne »til videnskab og underholdning«, ikke at de skulle offentliggøres; det blev de først af Tycho de Hofman i *Portraits historiques des hommes illustres de Dannemark* (1746), der i sin danske oversættelse blive en solid succes (*Danske Adelsmænd*, I–III, 1777–79).

Det var dog først og fremmest til persongrupper uden for adelen, nemlig gejstlige og skribenter (de to ting udelukkede selvsagt ikke hinanden!), der fra o. 1750 skulle komme til at nyde biografisk bevågenhed. Johannes Mollers mammutværk *Cimbria litterata*, som blev udgivet posthumt i 1745, må regnes som det første danske forfatterleksikon, trods sproget og den geografiske begrænsning (Slesvig og Holsten); Moller medtog nemlig også personer, der blot havde virket i de to landsdele i en kortere periode, og da hans Slesvig bl.a. omfattede det kulturelle centrum Ribe, kunne værket i praksis gælde for dansk. Blandt dets efterfølgere kan nævnes Jens Worms *Lexicon over danske, norske og islandske lærde mænd* (1771–84) og Nyerup/Krafts og senere Erslews forfatterleksika. – »Jubellærere« (dvs. skolefolk, der havde fungeret i 50 år eller mere) blev biograferet af Treschow (1753) og Giessing (1779–86); for gejstligheden blev der etableret personalhistoriske opslagsværker for de enkelte egne, begyndende med Zwergius' *Siellandske Cleresie* (ligesom Treschow fra 1753) og fulgt op af værker om Fyn og Falster. Men som Algreen-Ussing bemærkede, da han i 1860'erne var aktiv for udgivelsen af et almindeligt biografisk leksikon, var »alt kun Stykvare, enten begrændset af Localiteten eller bestemt ved den rene tilfældige Embedsaldere«. Et værk med en anden afgrænsning, som synes at være blevet næsten fuldstændig ignoreret, var F. C. Schönaus *Samling af danske lærde Fruentimmer* (1753).

Både i 1700- og 1800-tallet var der tilløb til udarbejdelse af et mere generelt værk, som skulle omhandle både Danmark og Norge. Bl.a. var det Molbechs tanke at lade den nyoprettede danske historiske forening udgive et biografisk leksikon; nogle enkelte levnedstegninger af P. A. Munch blev vistnok det eneste resultat af disse planer. Savnet blev så meget mere føleligt, som Palmblad & Wieselgrens *Biografiskt Lexikon öfver namnkunniga svenska män* (kvinder var, ligesom konger og personer fra før 1500, principielt udelukket!) var begyndt at udkomme i 1835. Det blev på 23 bind, fulgt op af endnu ti i en »ny följd« mellem 1857 og 1910. Prisen for denne tidlige indsats var dog, at hele værket ved udgivens afslutning reelt var forældet, overhalet af det »kritiske gennembrud«. Den danske sendrægtighed skulle på denne måde vise sig at være en fordel.

Hvad de forskellige danske projekter synes at være stranded på, var udover finansieringsvanskeligheder problemer med at finde den rette mand som redaktør. Frederik Algreen-Ussing, som o. 1865 faktisk havde kontakt og kontrakter med både forlag og forfattere, viste sig i hvert fald ikke at være den rette: han var politisk kontroversiel og havde, som Povl Engelstoft skriver, »sin del af den ussingske stridbarhed og ubændighed« (som hos faderen bl.a. gav sig udtryk derved, at han som kun 23-årig udgav et skrift med den kompromisløse titel *Beviis for, at Adam Oehlschlæger er gaaet fra Sands og Samling!*). Når både dette og flere senere projekter strandede, skyldtes det også den efter de yngre historikeres mening utilstrækkelige kritiske sans, der blev udvist ved valget af redaktører og medarbejdere. For Algreen-Ussing var biografien i høj grad en »kunstnerisk genre«. For generationen omkring det kritiske gennembrud var det vigtigt, at værket holdt fagligt mål.

De finansielle problemer løstes, da Carlsbergfondet i 1884 tilbød at aflønne en redaktør, og samtidig fandt man i den 39-årige arkivsekretær C. F. Bricka den rigtige mand til posten. Bricka var dels effektiv, dels stod han bogstaveligt talt uden for politik og følte sig, med Cedergreen Bechs ord, »nærmest forelumet af det røre der herskede i provisorieårenes danske samfund«. Det betød, at han kunne samarbejde til alle sider; og fra 1887 til 1905 udkom da *Dansk biografisk Lexikon* med 9.793 biografier i 19 bind, de tre sidste udgivet efter Brickas død, men helt efter hans tilrettelæggelse. Den hurtige udgivelsestakt gjorde det første DBL til et helstøbt værk og det solide grundlag for de to senere udgaver; 35–40 procent af biografierne i 3. udgave går, omend naturligvis mere eller mindre revideret og ajourført, igen fra Brickas værk. Men selv om dets kritiske standard var ganske høj, undslap det ikke en hurtig forældelse: provisorietiden, systemskiftet, verdenskrigen og arbejderbevægelsens indtog på den politiske arena var blandt de begivenheder, der allerede o. 1920 fik Brickas DBL til at se bedaget ud. Det viste sig dog vanskeligt at få noget forlag til at binde an med en ny udgave – de 2500 eks. af 1. udg. var kun med møje og besvær samt en klækkelig prisnedsættelse blevet solgt. Men efter en midlertidig løsning ved udsendelsen af *Dansk biografisk Haandleksikon* (1920–26) blev planerne om en revideret udgave accepteret af Carlsbergfondet, og under redaktion af Povl Engelstoft og Svend Dahl udkom 2. udgave fra 1933 til 1944 i 27 bind (inkl. et supplementsbind) med ialt 10.996 biografier, hvoraf ca. halvdelen nyskrevne. Henvend 4000 hos Bricka biografere personer gled ud: dels en række nordmænd og islændinge fra »fællestiden«, dels et utal af mindre betydelige officerer, præster og forfattere. Til gengæld blev den kronologiske ramme udvidet, bagud fra 1000 (hvad der allerede havde været ganske dristigt i 1885) til 800, og fremad til ca. 1930. Repræsentationen af handels- og industrikapitalister blev kraftigt forøget. De genealogiske oplysninger blev udvidet og samlet i begyndelsen af artiklen, og betydelige slægter fik en selvstændig behandling.

Mellem Brickas og Engelstofts bd. 1 gik der 46 år, samme interval, som der nu er forløbet mellem påbegyndelsen af 2. og 3. udgave. Man kunne spørge om der egentlig er mening i endnu engang at ofre økonomiske og

forskningsmæssige ressourcer på denne nyudgave, hvis 16 bind og 12.000 biografier skal udkomme med tre bind om året frem til 1984. Faktuelle rettelser, der kunne forbedre den i forvejen høje grad af pålidelighed, såvel som den kronologiske ajourføring kunne i princippet klares gennem udgivelse af supplementsbind – en plan, der en overgang faktisk også var på tale. Men som det hedder i en af de udsendte brochurer om værket er DBL »ikke kun en samling personbeskrivelser. Det er også et stykke tids-historie, hvor hver biografi tegner et brudstykke af et samfunds- eller kulturmønster. Hertil kommer, at biografierne i den enkelte udgave som helhed afspejler hele sin tids selvfølgelig og en dermed samhørende fortolkning af historien.« 3. udgaves berettigelse må da være, at den gør en slags historiografisk status dels ved at medtage biografier af nye persongrupper, der hidtil ikke eller kun i begrænset omfang har været repræsenteret, dels ved at vise hvordan den nyere forskning vurderer bestemte epoker og miljøer. Hvad det første angår, er der sket en ganske markant demokratisering i udvalget af »foregangsmennesker«. Kriteriet for at blive optaget er stadig »en indsats ud over det almindelige inden for den pågældende virkekreds«, men i den nye udgave er en række nye »virkekredse« kommet til; børnebogsforfatteren Maria Andersen (bøgerne om »Tudemarie«), den grønlandske maler og billedskærer Aron fra Kangeq og bryderen Magnus Bech-Olsen er tre typiske eksempler blandt nyoptagelserne. – Med hensyn til det sidste vil det for denne som for de tidligere udgaver kunne konstateres, at specielt hvor en enkelt historiker skriver en række biografier fra en bestemt periode eller et bestemt erhverv, vil den samlede effekt af både personudvalget og vurderingerne i de enkelte biografier få betydelig indflydelse på næste generations opfattelse. Man vil med særlig interesse følge tre af de flittigste bidragydere til den nye udgave, Steffen Heiberg (15- og 1600-tallet), Vagn Dybdahl (socialdemokrater, fagforenings- og erhvervsfolk) og Helge Larsen (danske politikere 1840ff.); på et lidt mere fremskredet tidspunkt af udgivelsen vil en samlet evaluering af deres indsats være naturlig.

Redaktørens betydning for en sådan udgivelse kan vanskeligt overvurderes. Udover den helt banale opgave at få bidragene ind og bindene ud til tiden, har han i den danske tradition for biografiske leksika haft tre hovedopgaver: »at holde fejlgrænsen på et minimum og at stænge taktløsheder ude« (Engelstoft om Bricka) samt »at lægge Eensformigheden til« (Cedergreen Bech, med et citat fra Algreen-Ussing). For at tage det sidste først synes det at være lykkedes ganske godt; men når Cedergreen Bech selv fremhæver »større ensartethed og bedre systematik« i bibliografierne blandt 3. udgaves fortjenester, bør det dog noteres, at uniformiteten ikke strækker sig så langt som til en fælles reference for de nyere årgange af *Historisk Tidsskrift*, der optræder som hhv. 13, III 1976 (1: 80), 13.r.III, 1976 (1: 268), LXVIII (1: 185) og 1978 (1: 307)! Mht. fejlgrænsen skal man være opmærksom på, at der i hvert bind vil blive anført rettelser og tilføjelser til de foregående (jvf. 2: 640), og at redaktionen gerne modtager supplerende og korrigerende data (med kildeangivelse). Den traditionelle anmelderfornøjelse at demonstrere sin nærlæsning af værket og sin umådelige lærdom ved at

korrigerer faktuelle fejl skal derfor her begrænses til at bemærke, at Kaj Birket-Smiths *Kulturens veje* næppe som hævdet 2: 160 kan være oversat til »brasiliansk«, og at Broby-Johansens artikel om L. V. Birck (*Skrift i sand*, 1970), som i sin tid blev forment optagelse i *Bogen om Birck* (1944), heller ikke er at finde blandt litteraturen til Niels Bankes artikel om Birck.

Men hvad forstås der ved »at stænge taktløshed er ude«? At Engelstoft selv ikke opfattede det således, at der skulle være tale om tandløshed, ses af artiklen om Bricka. Sidstnævnte havde i 1885 talt om »navnlig lige overfor nulevende at beflicte sig paa Hensynsfuldhed« og dermed grundlagde han en efter min mening uheldig tradition. Især erhvervsfolk, nulevende såvel som nyligt afdøde, omtales som i en jubilæumshyldelse eller nekrolog, men også i andre tilfælde giver artiklerne enten intet eller et helt misvisende billede af personen; se fx. Niels Jørgen Haagerup om Erling Bjøl (2: 191). I 1979 forekommer heller ikke Henrik Fodes artikel om Jan Bonde Nielsen (2: 344) meget oplysende. Det bør dog retfærdigvis tilføjes, at langt fra alle biografier af nulevende har denne hagiografiske karakter. I øvrigt kan der naturligvis også gå sport i at skrive (og læse) mellem linierne. Prisen må vistnok tilfalde Godfred Hartmann for følgende passage om Mogens Boisen: »På mere end 600 bøger står B.s navn som oversætter, og det siger sig selv at kvaliteten kan være svingende fordi forlagene i ham fandt en hurtig og præcis leverandør.« (2: 320). Gad vide, om man i bd. 13 vil beflicte sig på samme hensynsfuldhed lige overfor Hakon Stangerup?

I de 20.000 biografier i de fire biografiske leksika har flere generationer af historikere nedlagt en massiv forskningsindsats, som gør det muligt for historikerne idag hurtigt at skaffe sig sikre og pålidelige personalhistoriske oplysninger – hvad der selvsagt er en fordel også for dem, der ser med skepsis på den »personorienterede historiebevidsthed«, om ikke andet fordi de derved får tid til at koncentrere sig om de forskningsfelter, som de anser for vigtigere. Til disse skeptikere regner jeg mig selv, og jeg skal ikke nægte en vis ambivalens i min vurdering af DBL. Måske kunne ressourcerne have været anvendt til mere relevant forskning. Men dels får alle historikere på et tidspunkt brug for de oplysninger, der er nedlagt i værket, og som de ellers ikke eller kun med uforholdsmæssigt besvær ville kunne skaffe sig. Dels er det rimeligt at betone, at selv om DBL naturmødvendigt er individcentreret, giver det (som ovenfor nævnt) også »kollektive portrætter« af epoker og miljøer – og af de historikere, der beskriver dem. Når 3. udgave er afsluttet, vil den være en vigtig kilde til et historiografisk signalement af halvferdserne.

Det historiografiske aspekt vil dominere i de anmeldelser, der efterhånden som værket udkommer vil være at finde i dette tidsskrift. Det er naturligvis biografiske leksikas lod at forblive »stykvare«, bestemt af den tilfældige alfabetisering, indtil hele værket er udkommet. En evaluering af f.eks. historikerbiografierne i de første fire bind vil nok inkludere Arup, Erslev og Fridericia, men ikke Paludan-Müller og Steenstrup. Alligevel er det sådanne tematisk ordnede vurderinger, der vil blive forsøgt; tan-

ken er at vise, at *Dansk biografisk leksikon* er andet og mere end et opslagsværk.

Jens Rahbek Rasmussen

Godsarkiver: Brahesminde. Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet for Fyn. 148 s., 1978. Kr. 30.

Godsarkiver. De augustenburgske og gråstenske gods.

Godsarkiver. Mindre godsarkiver. Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. 1978.

I 1975 udsendte det fynske landsarkiv ved arkivar Lotte Jansen en meget nyttig introduktion til de fynske godsarkiver (anmeldt af undertegnede i nærværende tidsskrift bd. 26, 1976 s. 411–413). Den model for registrering af godsarkiver, som blev beskrevet der, har landsarkivet gennemført i den løbende nyregistrering af sine godsarkiver, og indtil nu er fire stencilerede registraturbind udsendt. Alligevel er man kun nået til bogstavet »B«, for netop på Fyn er det bogstav meget stort i relation til godsbesiddelse. Slægterne Bille og Brahes tilstedeværelse udgør en væsentlig del af forklaringen. Grevskabet *Brahesminde*, som blev oprettet 1798, har da også rod i begge de nævnte adelsslægter, og hvor vidtspændende besiddelserne var, giver den senest udsendte registratur et godt indblik i. I den korte indledning redegøres for de hovedgårde, hvis sager indgår i godsarkivet, og det opregnes hvilke sogne, besiddelserne var beliggende i. Det er en ganske betragtelig del af Sydvestfyn med tilhørende øer, og i lange perioder var administrationen opdelt i to forvaltningsdistrikter, hvad der f.eks. på regnskabsområdet også tydeligt fremgår af registraturen. Kronologisk spænder arkivalierne fra 1500-tallets midte til ca. 1927, hvilket år den seneste aflevering til landsarkivet har fundet sted. Udover de egentlige godsarkivalier indeholder arkivet en ret stor mængde private arkivalier vedr. Bille Braheslægten.

Hvor der er behov for det, er de enkelte pakker i arkivet grundigt fortegnet. Således er der ved de uundgåelige diverse-pakker givet klare fortegninger over indholdet. Trods dette og trods en fornuftig systematik, hvortil der findes beskrivelse i den ovennævnte introduktion fra 1975, savnes nogle registerindgange, først og fremmest et sagregister. Det er man ingen steder gavmild med i traditionelle arkivregistraturer, og enhver der kender til ordnings- og registreringsarbejdet kan nævne et antal grunde hertil, men ingen vil forvente det perfekte, blot en håndsrekning til udbygning af indholdsfortegnelsen. Retfærdigvis må det dog tilføjes, at der findes sagregister i godsarkivintroduktionen, således at man ad den vej kan skyde sig ind på, hvilken saggruppe man skal søge under i det enkelte godsarkiv.

Også fra det sønderjyske landsarkiv er der i de seneste år kommet stencilerede registraturer over en række gods-

arkiver. Her arbejder man også med et nogenlunde fast hovedgruppensystem, men den omstændighed, at mange individuelle forhold gør sig gældende ved sønderjyske godser, og at der ikke er tale om gennemgribende nyregistreringer synes at være forklaringen på at disse registraturer forekommer mindre overskuelige.

Hvad de *augustenborgske* og *gråstenske* godsarkiver angår har der været tale om et ønske om at få samordnet flere tidligere afleveringer, og den oprindelige store aflevering fra Kiel er nu sagligt indordnet i landsarkivets normale sagsgruppensystem for godsarkivalier. I anmærkninger er de gamle betegnelser dog overalt bevaret. Ellers er der ikke megen vejledning at hente i hverken indledning eller anmærkninger, hvad der i betragtning af de særlige administrative forhold i Sønderjylland i ældre tid nok kunne være behov for.

I bindet »Mindre godsarkiver« findes fortegnelser over arkivalierne fra 13 godser. Da landsarkivet i Åbenrå først kunne begynde at modtage arkivalier i begyndelsen af 1930'erne, er mange af arkiverne i første omgang afleveret til Rigsarkivet eller landsarkivet i Viborg og herfra siden tilgået det sønderjyske landsarkiv. Det betyder at registreringsarbejderne er foretaget til forskellig tid og efter vekslende principper, hvad den nu udsendte registratur klart afspejler. Men naturligvis er det for brugeren af arkiverne en stor fordel at så meget materiale som muligt kan overskues også uden for det pågældende arkivs læsesal, og der er grund til at opfordre også dette landsarkiv til at fortsætte udsendelsen af disse arkivfortegnelser.

Men helt godt bliver det kun, hvis de følges op af nogle administrative og godshistoriske beskrivelser, som måske kun kan laves forsvarligt af dem, der har revideret de ældre registraturer.

Margit Mogensen

Skolehistoriske Arkivalier i Rigsarkivet. Foreløbige Arkivregistraturer. Ny serie nr. 19. Ved Ebba Waaben. Udg. af Rigsarkivet. Kbh. 1978. 342 s., kr. 35.

Siden oprettelsen af Selskabet for Dansk Skolehistorie i 1967, er der fremkommet en del nyttige hjælpemidler til arbejdet med Dansk Skolehistorie. Her kan nævnes, *Skolehistoriske arkivalier i Landsarkivet for Sjælland m.m. (1971)*, *Danske Friskolearkiver 1852-1977 (1977)*, og endelig er der med den ovennævnte bog fremkommen en særdeles grundig og omfattende registratur over skolehistorisk materiale i Rigsarkivet.

Den specielle opbygning af det danske skolevæsen betyder, at skolehistorie ideelt set bør skrives på grundlag af såvel lokal-, privat- som statsarkivalier. Den foreliggende registratur udfylder dermed et savn.

Et hurtigt blik nedover indholdsfortegnelsen viser, at der findes et meget omfattende skolehistorisk materiale i Rigsarkivet. Det virker overvældende, også fordi man først efter lidt orientering i bogen finder to upaginerede sider med oplysninger om: Skoleregistraturens Indhold

og Benyttelse. Her fås nyttige oplysninger om, hvad man kan vente at finde i registraturen, og hvad der ikke er medtaget som følge af, at materialet allerede er optaget i andre registraturer. Det oplyses endvidere, at der er medtaget materiale fra børneskolen og op til studenterekamen eller anden afslutning på skolegangen, sager om lærerstanden i de nævnte skolekategorier og sager af pædagogisk interesse. Derimod har det ikke været tilstræbt at belyse seminarier, efterskoler med hele ungdomsundervisningen, folkehøjskoler, landbrugsskoler o.l. – Registraturen indeholder ikke desto mindre en hel del om disse skoleformer. Først og fremmest er det muligt at hente oplysninger om seminarier p.g.r.a. disses nære tilknytning til folkeskolesager. Dernæst findes der i afsnit II omfattende lister over personarkiver og private institutioners arkiver. I disse arkiver er medtaget personer, (institutioner) der på en eller anden måde har haft tilknytning til skolevæsenet. Det betyder, at man i registraturen kan få oplysninger om et bredt spektrum af skolehistorisk materiale – privat såvel som offentligt – og endelig findes der enkelte lærer- og skoleforeningers arkiver.

Det skolehistoriske materiale fra centraladministrationen knytter sig i overvejende grad til, Danske Kancelli, Kultusministeriet og Undervisningsministeriet. Hertil kommer forskellige institutioner i tilknytning til disse. Til hvert af organerne knytter Ebba Waaben en redegørelse for deres interne opbygning og en vejledning i, hvordan kildesøgningen kan indledes. Desuden oplyses der om tidligere hjælpemidler, arkivets eventuelle manglende sager, hvor det kan søges, eller om materialet er kasseret. Hvad enten man beskæftiger sig med ældre eller nyere skolehistorie, er det meget nyttigt at gennemlæse disse afsnit, før kildesøgningen påbegyndes.

Det Danske Kancelli's arkiv forekommer mindst overskueligt. Det er ofte meget svært at gennemskue, hvad der gemmer sig under de mange titler. I nogen grad kan det afhjælpes, hvis man er opmærksom på, at der er en ordliste s. 323-27. Hvorfor er den ikke noteret i indholdsfortegnelsen? Man kan ligeledes undre sig over, hvorfor det omfattende skolehistoriske materiale i f.eks. Rentekammeret er placeret efter afsnittet om Undervisningsministeriet, og ikke i forlængelse af Danske Kancelli's arkiv. Da disse arkivgrupper supplerer hinanden tidsmæssigt. Disse indvendinger bør dog ikke overskygge at denne registrering viser, at der har været meget skoleaktivitet allerede i 1700-tallet, og at der ligger et omfattende materiale, der blot venter på at blive anvendt.

Kultusministeriets arkiv er bevaret næsten intakt. I dette arkiv findes en del materiale der rækker udover en snæver skolehistorisk interesse, her kan nævnes: Statistiske oplysninger vedrørende bogsamlinger og skolebogsamlinger fra 1885, Adresser fra lærere og akter vedrørende spørgsmålet om anvendelsen af kvinder som lærerkræfter. Samfundets udvikling skinner igennem på flere måder efter skolereformen i 1899. Man mærker sig, at friskolerne er blevet tilskudsberettigede. Disse skolers ansøgninger om støtte bør kunne fortælle noget om, hvorfor befolkningen ønsker en alternativ skoleform. Oprettelsen af Undervisningsministeriet i 1916 er endvidere udtryk for, at der gradvist var sket en opløsning af den tidligere

nære forbindelse mellem kirke og skole. Undervisningsministeriets interne opbygning i sagområder har gennemgået adskillige ændringer siden 1916, hvilket der klart og skematisk redegøres for s. 72. I oversigten over materialet noterer man sig, at de årlige skoleindberetninger der har været påbudt siden 1814, og som i det 19. årh. udgør en central skolehistorisk kilde, kun er bevaret for nogle få år i Undervisningsministeriets arkiv. Dette har Rigsarkivet nu søgt afhjulpet i de nye kassationsregler fra 1975.

Udover de nævnte arkiver er der registreret materiale fra bl.a. Københavns Universitet, Det Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, Finansarkivet, De danske Kolonier og Kongehuset.

Det er en meget omfattende registratur, og der er meget at hente af skole- og kulturhistorisk interesse. Registraturen er desuden brugervenlig med dens udstyr af sag-, person- og topografiske registre. Hertil kommer, at der på siderne 320-21 er oplysninger om, hvilke stikord der findes i Kultusministeriets journaler. Der er således med denne registratur givet et værdifuldt udgangspunkt for skolehistoriske undersøgelser.

Bodil K. Hansen

Consuetudines Lundenses. Statutter for kannikesamfundet i Lund c. 1123, udgivet af Erik Buus. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbh. 1978. 216 s., kr. 120,25.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab, der i årenes løb har udgivet adskillige ældre retskilder, har med nærværende bind udgivet de eneste bevarede statutter for et kannikesamfund i den tidlige middelalder. Det drejer sig om statutterne for kannikesamfundet ved Lunds domkirke, her kaldet *Consuetudines lundenses*. I håndskriftet *Necrologium Lundense*, hvor de findes, kaldes de *Consuetudines canonicæ*. Statutterne er regler for kannikesamfundets daglige liv, såvel valg til embeder og religiøse ceremonier som også ganske almindelige praktiske ting, f.eks. sovesalen og måltiderne. Håndskriftet *Necrologium Lundense* er tidligere udgivet – hvis man nøjes med at medtage de fuldstændige udgaver – af Lauritz Weibull i 1923 og i facsimile af Erik Kroman i 1960 i serien *Corpus codicum danicorum medii aevi*. På disse to bygger nærværende udgiver, fhv. førstebibliotekar Erik Buus; men den nye udgave er dog langt mere omfattende, både hvad angår indledningen og det kritiske apparat. Det skyldes, at teksten på endnu tydeligere måde end før er sat ind i europæisk sammenhæng, idet dens afhængighed af statutterne fra Cluny og Marbach er tydeliggjort. Dette har for de sidstnævnte vedkommende især kunnet lade sig gøre på grundlag af tyskeren Josef Siewarts arbejder. I modsætning til Kroman, der i sin indledning gennemgår håndskriftet, som det i sin overleverede form ser ud, er Buus' opstilling en rekonstruktion af håndskriftet, som det har set ud den 30.6.1123 ved indvielsen af kryptkirken i Lund. Denne forskel fremgår naturligvis af Buus' tekst, men er dog ikke helt let at opfatte i første omgang. I

det hele taget gælder det for denne indledning, at den er meget lærd. På den ene side må man rose Buus for hans skarpsindighed; på den anden side medfører det, at indledningen er meget indforstået og vanskeligt tilgængelig. Dette kan så få en til at spørge, hvem den egentlig er skrevet for eller hvem statutterne egentlig er udgivet for. Er det kun en lille kreds af læsere? Bør en uindviet specialerende ikke også have en chance?

Buus nærdaterer på meget overbevisende måde *Consuetudines lundenses* til før 30.6.1123. Det er nærmere end Weibull og for så vidt også end Kroman, der lidt forvirrende i en oversigt sætter dem til ca. 1120-35, men dog forinden har sat håndskriftets tilblivelse til omkring 1123. Man kan således sige, at Buus er mere konsekvent i sin datering end Kroman. Ligeledes synes Kroman at mene, at *Consuetudines lundenses* har afløst Aachen-reglen, som tidligere gjaldt for samfundet og som også findes i håndskriftet *Necrologium Lundense*. Buus klargør her, at *Consuetudines lundenses* snarere supplerer Aachen-reglen, idet den flere gange viser hen til denne og ting, der står i Aachen-reglen ikke er fundet nødvendige også at optage i *Consuetudines lundenses*. Buus' fortrin er også, at han så klart sætter teksten i forbindelse med Cluny- og Marbach-statutterne. Dateringen af disse sidste, der ellers af udgiveren Siewart er sat til mellem 1122 og 1124, kan Buus nu rykke tilbage til før 30.6.1123, og *Consuetudines lundenses* bliver da den ældste overlevering af Marbach-statutterne, omend det jo ikke er deres egentlige form, der er gengivet her. De er omformede både efter lundensiske forhold og efter at de ikke gælder et kloster, men et kannikesamfund ved en domkirke.

En enkelt indvendig skal anføres. Buus' opfattelse af primære og sekundære kilder er højt mærkværdig. Da *Consuetudines lundenses* gennem Marbach-teksten går tilbage til Cluny-statutterne, kaldes disse sidste for sekundære i forhold til Lund-teksten. Det forekommer mig lidt bagvendt. Selve teksten er udgivet med et enormt noteapparat, der dels giver tekstkritiske noter, dels henvisninger til Marbach- og Cluny-forlæggene, til Bibelen og til parallelle steder i andre middelalderoverleveringer. Dette apparat kan i første omgang virke overvældende, men er naturligvis uvurderligt for den, der vil arbejde indgående med teksten. Det er først efter megen gransken lykkedes mig at finde ud af, hvorfor dele af selve teksten er trykt med kursiv. Det drejer sig dels om liturgiske bønner, og denne tryktechniske finesse synes overtaget fra Siewarts udgave af Marbach-statutterne, uden at Buus dog giver nogen forklaring. Dels drejer det sig om opløste forkortelser. Dette sidste er dog ikke konsekvent, idet ikke alle opløste forkortelser er kursiverede, men kun forkortelserne for natali og pentecostes. Jeg kan ikke rigtig se systemet, og det er en stor fejl fra udgiverens side, at sådanne ting ikke er oplyst i forbindelse med selve teksten. Bagest i bogen findes en mængde nyttige registre og oversigter. Endelig bør det nævnes, at udgaven er forsynet med et tysk resumé, der ikke – som det er sædvanen – er anbragt bagest i bogen, men derimod på den nederste tredie- eller fjerdedel af hver side til indledningen. Det gør siderne lidt uoverskuelige, men har den fordel, at visse oversigter i indledningen så også kan bruges sammesteds af den, der læser den tyske tekst, men ikke

læser så godt dansk. Trods nogle enkelte trykfejl – især i den tyske tekst – er det en ualmindelig smuk og ualmindelig smukt trykt bog.

Lene Demidoff

Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger, Bind I: 1375–1553, København 1978, 390 s., 395 kr., og Bind II: 1554–1569, København 1979, 395 s., kr. 402,60.

I løbet af de sidste 25 år er et bredt udvalg af dansk retshistorisk kildemateriale blevet gjort tilgængeligt for et stort antal brugere gennem bl.a. de trykte udgaver af rådstueprotokoller og tingbøger fra Helsingør, Malmø og Ribe samt Landbohistorisk Selskabs store udgivelse af tingbøger fra Herlufsholm birk, Skast –, Sokkelund – og Aasum herreder.

Til disse udgivelser slutter sig nu de 2 første bind af ialt 6 å 7 planlagte bind »Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger«. Grundlaget for såvel de ovennævnte kildeudgaver som for udgivelsen af »de private domssamlinger« er, som Ole Fenger ganske rigtigt skriver i DSLS' Præsentationshæfte nr. 5 (1979) p. 12, at »kun den ordrette udgivelse af et bevaret doms- og tingbogsmateriale kan erstatte originalteksten«, ligesom »der ikke findes noget acceptabelt alternativ til den fuldstændige udgivelse af alt bevaret materiale«. At denne sidste opfattelse i enkelte tilfælde kan modificeres vil jeg vende tilbage til nedenfor. Reitzel-Nielsen følger da også dette grundsynspunkt, idet »det er nærværende udgaves mål at gengive – og kommentere – samtlige de domme, der findes i de private domssamlinger«. (Bind I, p. 27). Det er da også gjort på smukkeste måde.

Man kan glæde sig over, at retssagerne bringer samsynsgrupper, der eller ikke kommer til orde, ind i historien. Vi møder bønder og kvinder, og særlig for kvindernes vedkommende er det glædeligt, at man ikke kun møder dem i de ofte sørgelige sammenhænge, som retsmateriale ellers viser dem i, nemlig i processer om hor, blodskam, lejemål (frivilligt samleje udenfor ægteskab) og trolddom (hvor kvinderne udgjorde langt det største antal anklagede), men her også som importører af varer fra udlandet, storekøbere af okser og disponerende økonomisk over udstrakte jordbesiddelser. Som eksempel på den type sager, kvinder kunne være indblandet i, vil jeg gå lidt nærmere ind på nr. 78 fra bind I, som er fra 1537, idet den på fortræffelig vis oplyser om kvindens svage stilling i et ulykkeligt ægteskab, men samtidig også viser det Gamle Testaments betydning for retsforfølgelsen.

Iens Wogenførers hustru Anne Hansdatter var flyttet sammen med en mand ved navn Blasius Ysfeldher, ja de havde ovenikøbet forsøgt at overfalde Iens Wogenfører. Nu kan ægteskabet ikke have været overvældende lykkeligt, for allerede før Anne Hansdatter havde truffet Blasi-

us Ysfeldher, var hun en gang rejst fra sin mand og var først vendt tilbage, da bl.a. borgmesteren i Ålborg havde forligt dem. Under retssagen fremlægger Anne et forligelsesbrev om ægteskabets opløsning, men da Iens Wogenfører kan bevise, at han var blevet tvunget til at underskrive dette brev, dømmes Rettertinget forligt ugyldigt, samtidig med at Blasius Ysfeldher dømmes til at blive halshugget, og Anne Hansdatter til at stoppes i en sæk og druknes.

Ikke blot kan man gennem disse domme erkende retspraksis, men man kan oplyses på fortrinlig vis om de strenge straffe, der truede tidens mennesker, hvis de overtrådte de normer, der eksisterede.

Som nævnt ovenfor finder jeg kommentarerne til dommene så fyldestgørende, at det er en fornøjelse at læse dem. Jeg vil dog trække de få trolddomsprocesser frem, der er i de 2 udgivne bind. Man kunne have ønsket, at Reitzel-Nielsen havde diskuteret, eller blot påpeget, problemet med det forskellige antal nævninge i trolddomsprocesser. I nr. 237 fra 1557 bliver Giertrudt Rasmussis i Rudkøbing kendt skyldig i trolddom af 16 nævninge, men hvis man går til Jylland og undersøger antallet af kirkenævninge der, vil man se, at der benyttes 12 eller 15; (jvf. David Grønlunds »Historisk Efterretning« udgivet ved Kirsten Agerbæk, 1973). Det kan ikke være et spørgsmål om, at man i det 16. århundrede benytter 16 nævninge og i det 17. århundrede 15 (12), for af en indførsel af 19. november 1636 i Københavns Diplomatarium bind III, nr. 226 fremgår det, at der på Københavns byting var opkrævet 16 nævninge i en trolddomssag. Men da der nok vil komme flere trolddomssager i de efterfølgende bind, (trolddomsprocesserne synes i Danmark først rigtigt at tage fart efter 1617), må man regne med, at Reitzel-Nielsen så vil behandle dette problem.

Det er ikke meningen her at hive småtingsafdelingen frem, men jeg kan dog ikke lade være med at påpege en enkelt trykfejl. Den sidste heksebrænding i Danmark fandt ikke sted i 1683, men i 1693. (Bind II, p. 112).

Trolddomsprocesserne giver mig anledning til at vende tilbage til indledningen, hvor Reitzel-Nielsen skriver: »Blandt landstingsdommene er de fra Viborg landsting langt i overtal« (Bind I, p. 27). Det er en kendsgerning, som nok har mere vidtrækkende konsekvenser, end Reitzel-Nielsen lader forstå af indledningen. For Sjællands vedkommende er den først bevarede justitsprotokol (korte referater af processerne) fra 1676, mens der fra Fyns landsting indtil 1660 kun findes landstingsdombøger fra årene 1610–1613; dette forhold bevirker, at det vil blive meget svært at undersøge, om der var forskel i retspraksis i Jylland og på øerne, og da dommene fra Viborg altså er langt i overtal i »De private domssamlinger« vil det heller ikke kunne fremgå heraf.

Det forekommer mig en mangel i indledningen, at der ikke gøres rede for de private domssamlingers ejerforhold. Ganske vist loves en sådan redegørelse i et afsluttende bind, men at udskyde denne i vel 4–5 år, indtil udgaven er afsluttet, gør det umuligt for læseren at bedømme udgiverens gentagne påstand om, »at de private dombøger har været bestemt til benyttelse i det praktiske retsliv, og at de rent faktisk har været benyttet, kan ikke være tvivlsomt« (Bind I, p. 31). Reitzel-Nielsen nævner i

samme forbindelse end ikke hvormange private domssamlinger, der er overleveret og benyttet, eller hvormange domme, der vil blive optaget i nærværende udgave.

Skønt jeg fuldt ud anerkender, at der er blevet gjort et uhyre stort stykke arbejde ved udgivelsen af dette værk, vil jeg ikke lægge skjul på, at jeg i en tid med alle former for reproduktionsmaskiner nok finder, at formidlingen af kildemateriale kan foregå på en anden måde. De private domssamlinger er en lille dråbe i det hav af kildemateriale, der findes i vore arkiver og biblioteker, og jeg tror, at en registrering af de overleverede birke-, by- og herredstingbøger i lighed med den, der er gennemført for Viborg landstings dombøgers vedkommende (jvf. foregående nummer af Fortid og Nutid) ville betyde en mere rationel udnyttelse af de sparsomme midler, der i vore dage stilles til rådighed for humanistisk forskning.

Til slut må jeg som historiker anke over bibliografien, som her ovenikøbet er blandet sammen med en forkortelsesliste. Nogle steder er bibliografien opstillet efter fornavnet, andre steder efter efternavnet. Det tog mig nogen tid at opdage, at jeg skulle søge Inger Dübeck under I og Stig Iuul under S, og ikke under D og I.

Jens Chr. V. Johansen

Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie, nr. 11A, særnummer 1978. SFAH ved Henning Grelle. – Pris kr. 20,- for medlemmer. Kr. 35,- for ikke-medlemmer.

Dette særnummer af MEDDELELSER udgør en fortegnelse over utrykte protokoller fra arbejderbevægelsens faglige, politiske og kulturelle organisationer, opbevaret i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Fortegnelsen indeholder oplysninger om materiale vedrørende Dansk Fagbevægelse, herunder også materiale vedrørende de skandinaviske arbejderkongresser, Kooperationen, Socialdemokratisk Forbund (Socialdemokratiet i Danmark), herunder materiale vedrørende flere af dets lokalafdelinger, Ungdomsbevægelsen, Arbejderoplysning, Uddannelse. Diskussionsklubber, Kultur, forsamlingsbygninger, Den socialdemokratiske presse m.m. – Fortegnelsen er forsynet med et stedsregister samt en fagnøgle.

Det er en ajourført registratur, dvs. at den også medtager materiale, som Meddelelser tidligere har offentliggjort oversigter over.

Hovedsigtet med Meddelelser har siden tidsskriftets første nummer i 1973 været »at formidle kendskab til eksistens og indhold af det eksisterende kildemateriale til arbejderbevægelsens historie«. Denne registreringsvirksomhed, som tidsskriftet varetager letter forskningen i arbejderbevægelsens historie betydeligt. Man kan herunder også henvise til tidligere artikler med anvisninger om og oversigter over materiale i f.eks. »Erhvervsarkivet«, Meddelelser nr. 3, 1974, Det kongelige Biblioteks

ellers uigennemtrængelige småtryksafdeling, Meddelelser nr. 5, 1975, Statsbiblioteket i Aarhus' danske småtryk, Meddelelser nr. 7, 1976, samt f.eks. registratur af det socialhistoriske stof i Socialisten/Socialdemokraten 1871–1929, Meddelelser nr. 4, 1975, og oversigt over artikler i de ældre tidsskrifter »Socialisten«, og »Fremad – Arbejdernes Almanak« m.m.

Der er således megen hjælp at hente for forskere i dette beskedne tidsskrift.

Jonna Duch Christensen

Den danske arbejderbevægelses programmatisk dokumenter og love (1871 til 1913). Udgivet og kommenteret af Gerd Callesen og Hans-Norbert Lahme. 1978. Odense Universitetsforlag, Odense 1978, 148 s., pris: kr. 40,- + moms.

Gerd Callesen og Hans-Norbert Lahme har foretaget en indsamling og systematisering af programmatisk og organisatoriske dokumenter vedrørende den danske arbejderbevægelse fra dens grundlæggelse til II. Internationales opløsning.

Indsamlingen synes særdeles dækkende. Den rummer dokumenter i form af programmer og love for den ældste arbejderbevægelses mange forsøg på foreningsdannelser, for oppositionelle grupper, visse lokale foreninger, fagbevægelsen, den socialdemokratiske ungdomsbevægelse og for »Social-Demokraten«, og en stor del af materialet er her offentliggjort for første gang. Dertil kan føjes, at alle dokumenter enkeltvis eller i grupper efter sammenhængen er præsenteret med gode realkommentarer, og udmærkede noter med oplysninger om, hvor dokumenterne tidligere måtte være behandlet. Denne samling vil således kunne spare interesserede i perioden for et stort opøgningsarbejde.

Udgiverne har endvidere ledsaget dokumentindsamlingen med hver sit essay. Lahme har skrevet, »Omkring den tidlige danske arbejderbevægelses programmatisk og organisatoriske dokumenter«. Callesens essay hedder, »Det danske Socialdemokrati – et masseparti?«. Med disse essays præsenteres to forskellige tolkninger af den danske arbejderbevægelses påvirkningshistorie.

Lahme beskæftiger sig i sit essay udelukkende med 1870'erne og fremhæver, at den danske arbejderbevægelse, trods dens organisatoriske tilknytning til »Den internationale Arbejderassociation«, var kraftigt lassalleansk påvirket. Han ser kraftige religiøse understrømninger i den danske arbejderbevægelse, og fremhæver her som i andre sammenhænge kontinuiteten fra de før-socialdemokratiske arbejderforeninger i København (dvs. forbindelsen fra Frederik Dreier til Louis Pio). Det danske agrarprogram vurderes som en selvstændig indsats og det danske arbejderpartis organisatoriske opbygning findes i høj grad at være »et adækvat instrument«.

Lahmes opfattelse af en kraftig lassalleansk indflydelse på den danske arbejderbevægelse, som også er fremhævet i andre sammenhænge, er tidligere imødegået i »MEDDELELSER«, nr. 10 1978 i artiklen »La'salle hvad ikke

kan stå« af Federspiel, Grelle og Strange, hvis kritik jeg stort set tilslutter mig. – Det bør her fremhæves, at lassalleanerne frakendte faglig kamp enhver betydning for arbejderklassen pga »den jernhårde lønningslov«. Den danske arbejderbevægelses organisation var i første omgang bygget op af fagsektioner, og efter opløsningen af »Den internationale arbejderforening for Danmark« bestod partiet simpelt hen af en overbygning på de hastigt fremvoksende fagforeninger. Med en sådan organisationsform, der i sig selv forudsætter accept af faglig kamp, kan det ikke være rimeligt at tale om en kraftig, dvs dybtgående lassalleansk indflydelse, selv om der kan findes »lassalleanske teoremer« i de danske programmer.

På samme måde betegner Internationales organisationsform et brud med de brede før-socialdemokratiske arbejderforeninger, selv om en vis kontinuitet er til stede i form af et beskedent personsammenfald, og i form af en overensstemmelse mellem de to »partiers« programmer.

Vedrørende »Kjøbenhavns Arbejderforening« og kontinuiteten, har der indsnegnet sig et par småfejl. Denne arbejderforening gik ikke ind i 1869, men tidligst i december 1872. Den fejrede da sin 25-års stiftelsesfest, og har altså eksisteret parallelt med Internationale et års tid. Hvad angår de tre personer, der fremhæves som bærere af en »radikal tradition«, så er Anton Mundberg vel ikke det bedste eksempel. Han var kun medlem af Kjøbenhavns Arbejderforening et års tid, og er altså ikke bærer af en egentlig tradition. Guldsmedesvend V. Holm var nok medlem af Kjøbenhavns Arbejderforening i mange år, derimod ikke af Internationale. Han døde 75 år gammel i december 1871 endnu som medlem af Kjøbenhavns Arbejderforening. Sammen med den omtalte O. C. Andersen kunne man derimod have fremhævet digteren U. P. Overby, der havde været et aktivt medlem af de københavnske arbejderforeninger langt tilbage i tiden, de sidste år som medlem af bestyrelsen for Kjøbenhavns Arbejderforening. Han forsvandt tilsyneladende ud af foreningen nøjagtig på det tidspunkt, da Pio udgav sine første »Socialistiske Blade« og skrev allerede ved årskiftet 1871/72 sin kendte »Socialisternes March«,¹ – Man bør dog nok ikke være blind for den kendsgerning, at Rimestads betydeligt større og ikke særlig radikale »Arbejderforeningen af 1860« afgav ligeså mange eller flere medlemmer til Internationale, eksempelvis den cigarmager Carl Würtz, som blev formand for Internationale efter Fælledslaget og Pios fængsling.

Det er sikkert heller ikke rimeligt at tale om stærke religiøse understrømninger i den tidlige arbejderbevægelse i Danmark. Der var oprindeligt et par vækkelsesprædikanter med i arbejderbevægelsen, men deres indflydelse på bevægelsen forekommer yderst begrænset, og de forsvandt hurtigt ud igen. Internationale blev vel bla. også i sin samtid angrebet for sin »gudløshed«. – Lahmes fortolkning af den ældste arbejderbevægelses påvirkningshistorie stiller jeg mig således noget tvivlende over

for. Gerd Callesen har en ganske anden opfattelse. Det skal indskydes, at vægten i Callesens essay tidsmæssigt ligger på 1880'erne og 1890'erne. For 1870'ernes vedkommende fremgår det dog, at Callesen finder, at »Pari-serkommunen« og »Den internationale Arbejderassociation« var de væsentligste forudsætninger og inspirationskilder for konstitueringen af det danske arbejderparti. Ved århundredskiftet var det danske Socialdemokrati (stadig?) et marxistisk masseparti ifølge Callesens opfattelse, og først herefter udviklede det sig i klar reformistisk retning.

I sin vurdering af det danske Socialdemokrati som marxistisk lægger Callesen nogen vægt på, at Socialdemokratiet havde en ganske omfattende udgivervirksomhed af marxistisk litteratur. Callesen sætter dog selv spørgsmål ved, om den marxistiske litteratur blev læst og forstået af danske arbejdere, og altså ved hvor megen vægt man kan lægge på en sådan udgivervirksomhed. Men han fremhæver, at marxismen blev antaget, forstået og i bearbejdet form videregivet gennem »Social-Demokraten« af P. Knudsen og Emil Wiinblad, partiets to topfunktionærer. Muligheden for en marxisme-reception var altså til stede, og teoretiske, marxistisk inspirerede artikler afskrækkede ikke de danske arbejdere, »Social-Demokraten« blev nemlig i den pågældende periode Nordens største avis.

Perioden 1871–1900 karakteriseres med anvendelse af et af Lenin udviklet skema som en ikke-revolutionær periode. Arbejderbevægelsens vigtigste opgave var da at opbygge og konsolidere selvstændige organisationer. Dette lykkedes smukt for den danske arbejderbevægelse. Eksempelvis var organisationsprocenten i de danske fagforeninger højere end i noget andet land, og splittelsesorganisationer fik aldrig fodfæste her. I denne »fredelige« periode var reformpraksis og udnyttelsen af det borgerlige demokrati også, med forfatterens ord, lig med revolutionær praksis.

At partiet ikke fandt frem til en ny strategi for en magterobring efter århundredskiftet, hvor situationen ændrede sig (Lenin karakteriserede denne periode som værende revolutionær), skyldes, at periodiseringen efter Callesens opfattelse nok passer på de danske forhold, hvis man ser på den politiske udvikling, hvorimod den sociale og økonomiske udvikling ikke nødvendigvis var så fremskreden, og klasseudsættelserne så skærpede, at der var revolutionære muligheder her. Den danske arbejderklasse opnåede faktisk materielle forbedringer, og Socialdemokratiets tilslutning voksede fortsat. Det ligesom ligger i luften, at det danske Socialdemokrati og den danske arbejderklasse, på grund af den økonomiske og sociale udvikling, ifølge forfatterens opfattelse, måtte udvikle sig i reformistisk retning. – Callesens essay kan således ses som et spændende bidrag til reformismediskussionen.

Begge forfattere betragter deres resultater som foreløbige og fremlægger dem som oplæg »til en debat om centrale emner i den tidlige danske arbejderbevægelses

1. Kjøbenhavns Arbejderforenings sidste år kan følges i »Morgenposten«.

historie«. Dokumentsamlingen er et nyttigt instrument for faghistorikere, og de to essays er med deres forskellige opfattelser af den tidlige arbejderbevægelses påvirkningshistorie velegnede til at stimulere til den ønskede debat.

Jonna Duch Christensen

Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning. Udgivet af NEFA-Norden. Redaktion: Nord Nytt, c/o Nationalmuseet, Ørholm Stationsvej 5, 2800 Lyngby. Abonnement: Museums-tjenesten, Lysgaard, 8800 Viborg.

Det lille tidsskrift Nord Nytt har efter nogle års tornerosesøvn atter startet sine udgivelser. I november 1978 blev det første nummer i en ny serie udsendt, og indtil dato er der ialt kommet tre hefter.

Nord Nytt blev oprindeligt startet i begyndelsen af 1960'erne som et nordisk orienteringstidsskrift for studenter og yngre kandidater i etnologi og folkloristik. Sin mest markante profil havde bladet i årene 1968-72. Tidsskriftet var i disse år et væsentligt talerør for den »nye« etnologi. Her blev betydningen af nutidsstudier fremhævet, antropologiske analyse- og indsamlingsmåder blev introduceret og nye begreber blev diskuteret. Man gjorde oprør mod den antikvariske, historisk orienterede folkelivs- og folkeminddeforskning og søgte at skabe fodfæste for en anglosaksisk orienteret etnologi på de respektive institutter i Norden. Der er næppe tvivl om, at der i dag ikke findes et etnologisk institut i Skandinavien, som ikke i sine læseplaner er influeret af den linie, som det gamle Nord Nytt var bannerfører for. Men da »oprøret« var lykkedes, og flere af de ledende personer bag tidsskriftet selv var blevet engageret som universitetslærere, gik det forbausende hurtigt ned ad bakke med udgivelserne.

Mange mente, at Nord Nytt havde tjent sin tid ud. Det havde, som så mange andre flagskibe for avantgarde bevægelser, overflødiggjort sig selv. Der var dog også dem, som følte, at det simpelthen var synd, at det skulle gå således, og at det burde være muligt at reetablere et lille nordisk-orienteret etnologitidsskrift. Udgivelsen af den nye serie af Nord Nytt er forsøget på igen at skaffe tidsskriftet en position indenfor den faglige læserverden. Der er ikke tvivl om, at det er både modigt og godt gjort. Der er i de mellemliggende år både dukket helt nye fagtidsskrifter op, og andre er begyndt at åbne deres spalter for bidrag fra de etnologiske discipliner. Det er derfor med interesse, man kaster sig over det første nummers introduktionsside. Hvad er formålet med den nye serie? Hvilken linie lægger redaktionen? Hvad er det, tidsskriftet vil?

I forordet skriver redaktionen, at tidsskriftet ønsker debat, at det vil sprede aktuelt nyhedsstof, og at man vil anmelde bøger, før de bliver forældede. Endelig ønsker redaktionen at være åben overfor alle retninger indenfor faget.

Den nye serie har som undertitel Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning, hvorimod det gamle Nord Nytt mere beskedent fremstod som et etnologisk orienteringstids-

skrift. Imidlertid indeholder den nye serie langt mere orienteringsstof end den gamle. Der er næppe tvivl om, at udbygger tidsskriftet den linie, som det er begyndt, vil vi henad vejen kunne få et organ, som faktisk er i stand til nogenlunde bredt at informere om møder, kongresser, projekter og enkeltarbejder. Det er faktisk ikke uden betydning i en tid, hvor så mange forskellige fag arbejder indenfor beslægtede områder.

De første tre numre bærer dog ikke præg af, at Nord Nytt skulle kunne leve op til decideret at blive et nordisk tidsskrift for faget folkelivsforskning. Det gamle Nord Nytt nåede det aldrig, selvom mange numre indeholdt solide artikler, hvor forfatterne søgte at løse et fagligt problem eller gennem empiriske eksempler at afslibe analytiske begreber. De få egentlige artikler i de første numre af den nye serie er dog i det alt væsentlige af foreløbig eller af orienterende karakter. Her findes orientering om »oral history« i England, Sverige og Danmark, om arbejdererindringer, industriregistrering, studier af arbejdslivet, arbejderfamilien m.v. Kommende hefter ønskes udsendt som temanumre med emner som: 10 års ideologier i folkelivsforskningen, skibet som studieobjekt, folkemedicin samt musik og dans.

Det ser således ud til, at Nord Nytt ønsker at lægge sig nær op ad en ret bred, men traditionel genre i folkelivsforskningen. Og det er sandsynligt, at redaktionen har ret i, at en sådan kurs er nødvendig for at overleve. Man må blot håbe, at temanumrene ikke vil ødelægge tidsskriftets begyndende karakter af informationsorgan.

Det er et stort arbejde at starte Nord Nytt op igen, og man må håbe, at det vil lykkes både at skaffe tidsskriftet en økonomisk fundering, og at det hen ad vejen må finde den linie, som netop passer for dette blad. Det er nemlig betydelig sværere at redigere Nord Nytt i dag end for 10 år siden. Nord Nytt har altid været et forum, hvor det har været muligt på en uprætentios måde at publicere overvejelser og nye ideer. Gendgivelsen af tidsskriftet bringer denne mulighed tilbage, og hvis man samtidig i Nord Nytt vil kunne have et organ, hvor man kan holde sig a jour med, hvad der på forskellige niveau foregår i fagverdenen, har bladet bevist sin berettigelse.

Palle O. Christiansen

Georg Simon: Gotisk skrift – Læsning af slægts- og lokalhistoriske kilder. 128 sider, format A4 hæftet. Udsendt som nr. 2 i serien Slægts- og lokalhistoriske håndbøger af Dansk Historisk Håndbogsforlag, Lyngby. 1977. Pris kr. 66,10.

Denne lærebog i læsning af gotisk skrift er fra udgiver og forlags side først og fremmest beregnet som arbejdsgrundlag for aftenskolernes og foreningernes undervisning i slægts- og lokalhistorie, hvor kendskabet til ældre tiders håndskrift er en nødvendig forudsætning. Iflg. forlagets oplysninger i følgeskrivelsen til anmeldelseksempelaret fandtes der før denne bog ikke egnet undervisningsmateriale for aftenskoleundervisningen i skriftlæsning – »bortset fra et par videnskabelige fremstillinger«. Hvis der hermed tænkes på Kromans og Hjelholts klassi-

ske håndbøger (optrykt af Dansk Historisk Fællesforening i 1975) må det understreges, at den videnskabelige grundighed, der kendetegner disse håndbøger bestemt ikke uden videre betyder, at de er ubrugelige for andre end indforståede fagfolk.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at der for det 18. og 19. århundrede har manglet mangfoldiggjorte skriftprøver med tilhørende transskriptioner. Hvor Hjelholt i sine skriftprøver havde hele 65% fra tiden før 1700 er det tilsvarende tal i Georg Simons bog kun ca. 15 %. For mange vil det 19. århundredes ofte stærkt individuelle version af de gotiske bogstaver volde nok så meget besvær som en trænet cancellihånd fra en langt tidligere periode. Udgiveren har taget udgangspunkt i de sidste dønninger af den gotiske skrift omk. begyndelsen af dette århundrede og arbejder sig derefter ned i tiden. Slægtshistorikeren bevæger sig jo i reglen ind i stoffet på samme måde, så den disposition synes ud fra et praktisk synspunkt rigtig. Derimod bliver det vanskeligere at se skriftens udvikling på denne måde, og er det målet, må man stadig ty til de »videnskabelige« håndbøger!

Kvantitativt set ligger skriftprøvernes tyngde på perioden fra 2. halvdel af 1700-tallet og frem efter. Det svarer ganske godt til de behov brugeren må formodes at have, da mange slægtshistoriske undersøgelser p.g.a. manglende kilder ikke kan føres længere tilbage. Også på anden måde er der fra udgiverens side tænkt pædagogisk, idet en hel del af de gengivne dokumenter stammer fra samme lokalitet (Yding ved Silkeborg). Til det afsnit af bogen er anvendt en privat samling af afskrifter af tinglyste dokumenter, som med sine vekslende lokale skriverhænder opfylder et af udgiverens mål (se forordet), nemlig at undgå de trænedede skrivere i centraladministrationen.

Om de mange lidt tungtfordøjelige retsdokumenter vil give læseren appetit på lokalhistoriske studier kan man stille sig tvivlende over for, hvorimod lysten til både slægts- og lokalhistorie nemt kan udspringe af arbejdet med denne bogs andet hovedafsnit, som er en ret systematisk præsentation af slægtshistorikernes foretrukne kilder: folketællinger, kirkebøger, skattemandtaller, skifteprotokoller og lægdsruller. I hvert fald når det drejer sig om de kilder, som i original findes i Rigsarkivet mærker man, at udgiveren er på hjemmebane. I indledning og noter til disse skriftprøver findes andet og mere end kommentarer til skrivernes mere eller mindre interessante snørkler, og man kan bruge disse afsnit i bogen, hvis man mere i almindelighed vil vide noget om f.eks. folketællinger.

Skriftprøverne er gengivet på højresider i naturligt eller lidt nedfotograferet format. Som oftest står de klart og læseligt, men i enkelte tilfælde har nedsætningen af formatet betydet, at en i forvejen lille skrift bliver ekstra vanskelig at læse (f.eks. s. 39). På den modstående venstre side findes øverst den tilhørende transskription og længere nede findes note til teksten samt diverse alfabeter og ornamenter fra de mange trykte skrivevejledninger. Det har øjensynligt været tanken at gengive alt præcist som det står, og ikke lægge megen vægt på indholdsforklaring, opløsning af forkortelser og lign. Af og til forklares begreber og ord, men klar systematik synes der ikke at

være i hjælpen til læseren, og begynderen må regne med selv at skulle slå et og andet efter, hvis teksterne ikke blot skal læses, men også forstås.

Trykfejl og mindre fejllæsninger er ikke undgået, og om der er for mange i betragtning af, at det er en lærebog i læsning, må opvejes mod at perfektion på dette område havde betydet, at bogen ville være udkommet senere. Som regel er de fejl, der stikprøvevis er fundet ikke meningsforstyrrende, men i et enkelt tilfælde er det gået galt. I et ekstraskattemandtall fra Ribe amt, 1743, er ordet »exciperit« (fra skattebetalingen« læst for »exequerit« (s. 112).

For nogen vil skønhedspletter af ovennævnte art måske glemmes ved synet af de mange slyngede ornamenter, der er skudt ind mellem teksterne. Vel var skrivelserne i datiden ofte bange for det tomme rum på papiret, men efter min mening har denne angst smittet lidt for meget af på bogens lay-out – mange af skriftprøverne er i sig selv smukke, så der ikke behøvedes meget andet.

Til de mere tankevækkende klip fra de ældre skrivebøger hører sentensen fra 1804 (s. 98): Gør mere regning på dine egne kræfter end på andres hjælp. Det samme gælder, når man vil lære at læse gotisk skrift, men med denne lærebog inden for rækkevidde, er hjælpen nær og navnlig når det gælder de lidt nyere varianter af den gotiske skrift. Bagi bogen findes en vejledende litteraturliste, der selv om den synes at have et noget tilfældigt præg for visse af underafsnittene vedkommende, kan lede læseren på vej til næste og mere spændende stadium: selv at finde og forstå teksterne.

Margit Mogensen

Ruth Tanderup og Klaus Ebbesen: Forhistoriens historie. Wormianum. 1979. 93 s. ill., for Skalk-abonnter kr. 66, iøvrigt kr. 78.

Der er nu for alvor ved at blive taget hul på arkæologiens forskningshistorie efter en længere pause siden Hermansens og Hildebrandts grundlæggende arbejder. Vi har fået Klindt-Jensens oversigt over skandinavisk arkæologisk historie (anmeldt i Fortid og Nutid bind XXVII hft. 2), Bo Gräslunds analyse af typologiens udvikling (i FOR 1974) og nu senest Holger Rasmussens museumshistorie (i »Arv og Eje«), ligesom der her i bladet både i tidligere numre og i dette nummer er præsenteret nye forskningshistoriske bidrag. Et gennemgående træk ved denne fornyede interesse for forskningshistorien er dens analytiske og metodiske holdning – der er ikke blot tale om refererende forskningshistorie, snarere om forskningsanalyse, d.v.s. at man undersøger forskningens sammenhæng med andre udviklingstendenser, såvel videnskabelige som samfundsmæssige. Dette må absolut betegnes som et fremskridt, fordi det åbner op for en dybere forståelse af vilkårene for videnskabelige fremskridt og for deres anvendelse. Men en sådan genoptagning af gamle temaer under nye synsvinkler afspejler også en ændring i det nuværende videnskabelige verdensbillede, med deraf følgende fornyede behov for at omfortolke og forklare for-

skningens udvikling i relation hertil. Det er derfor med stor forhåndsinteresse at man åbner Tanderup og Ebbesens lille bog om forhistoriens historie. Og lad det være sagt straks: det er en både underholdende og velskrevet bog, der på trods af sit populære sigte rummer ansatser til nye perspektiver på den ældre arkæologihistorie. Bogen falder i 3 dele: de første 50 sider giver en oversigt over arkæologiens historie frem til Worsaae, mens anden halvdel introducerer os til Christian Bircherods antikvariske interesse, hvilket efterfølges af hans udgravningsberetning. Klaus Ebbesen har især forestået den arkæologiske side af sagen, Ruth Tanderup den historiske med oversættelse og præsentation af udgravningsberetningen.

Først en kritisk bemærkning af mere principiel art. I bogens forord fortælles det at forskningshistoriske bidrag idag er en sjældenhed og normalt har drejet sig om Nationalmuseet og tiden efter 1807, men det er nu en sandhed med modifikationer, som det også fremgår af de indledende bemærkninger. Når man derfor i den udvalgte litteraturliste savner Klindt-Jensens bog: »A History of Scandinavian Archaeology«, der udførligt omtaler arkæologiens forhistorie, så er det ikke en forglemmelse, men videnskabelig uvederhæftighed, og hvorfor udelade de få artikler om arkæologien før 1800 af Hermansen, eller Jørgen Jensens: »Forhistoriens historie« i Skalk nr. 4 fra 1970?

På de efterfølgende 40 sider gennemgås i korte træk, men med mange illustrerende eksempler, udviklingen i udgravningsaktiviteterne, i den arkæologiske interesse og i forskningen frem til Worsaae. Vidnesbyrdene i perioden frem til Ole Worm er dog få og spredte og kan nok ikke tillægges særlig udsagnskraft. 1600-tallets antikvariske forskning karakteriseres af Ole Worm; også her var udgravninger dog noget forholdsvis sjældent og oldsagerne få, hvilket bl.a. ses af at de samme genstande cirkulerede gennem mange samlinger. Andre samlere var Thomas Bartholin og Peder Syv der begge foretog enkelte gravninger. Der refereres ialt 6 eksempler på arkæologiske udgravninger i 1600-tallet; de væsentligste oplysninger om oldtidsmonumenterne giver de bevarede præsteindberetninger til Ole Worms værk: Monumenta Danica. Ifølge forfatterne tegner de i grove og spredte træk det samme billede som det vi idag kender. Det er imidlertid først i 1700-tallet at efterretninger om arkæologiske udgravninger begynder at blive almindelige. Her gøres der først rede for den arkæologiske aktivitet i hertugdømmerne der gennem hele 1700-tallet var langt større end i resten af landet, noget der bl.a. hang sammen med områdets landbrugsøkonomiske udvikling. Der synes således at være en ret nær sammenhæng mellem sløjfninger, den efterfølgende fremkomst af oldsager, oprettelsen af samlinger og påbegyndelsen af arkæologiske undersøgelser. Dette førte til at der allerede i 1600-tallet begyndte at udvikle sig en antikvarisk tradition i hertugdømmerne som rigtig slog igennem i 1700-tallet, og der førtes lærde diskussioner i tidsskrifter og bøger hvori også deltog nogle af de danske lærde. Blandt disse var Thomas og Christian Bircherod, aktive samlere og udgravere, og der gengives hidtil upublicerede kobberstik af flere af oldsagerne. Kendt er Thomas Bircherods citat om gravhøjene, som indtil hans tid (omkring 1701) havde været beskyttet

af bøndernes overtro der imidlertid nu var ved at tabe sig, med det resultat at man begyndte at sløjfe høje og finde oldsager. Det skal bemærkes at den mest aktive indsats foregik på Fyn, hvor Bircheroderne residerede, da Fyn tillige med hertugdømmerne nok var den landbrugsmæssigt mest udviklede del af Danmark. Den mest kendte blandt 1700-tallets arkæologiske interesserede er imidlertid Erik Pontoppidan der i 1743 udgravede og publicerede en jættestue ved Jægerpris, og i hans »Danske Atlas« er der en del arkæologiske oplysninger. Højene opfattes som »et slags arkiv, der allervisest lader os slutte noget om fædrenes levemåde«. Også Holbergs kendte antiarkæologiske holdning viser at det må have været en relativ udbredt interesse, siden han ofrede den en bemærkning i sine moralske tanker.

Der er således næppe tvivl om at udgravningernes og sløjfningernes antal er i stærk vækst gennem det 18. århundrede og der findes da også bevaret en del af fundene fra anden halvdel af det 18. århundrede, hvorimod de ældre fund for størsteparten er gået tabt, med undtagelse af de få fra Ole Worms samling. Thomas Bircherods udgravningsberetning er derfor et interessant eksempel på den mere aktive antikvariske tradition der udvikledes gennem 1700-tallet og som kulminerede med dannelsen af Oldsagscommissionen i 1807. Dennes aktiviteter, tillige med Thomsens efterfølgende indsats, gennemgås her efter.

Med Oldsagscommissionen og C. J. Thomsen indledes den systematiske opbevaring og registrering af oldsager, baggrunden for et videnskabeligt studium. Man kan derfor med rette her føre arkæologiens fødsel i Danmark til dette tidspunkt. Når bogens forfatter alligevel i det afsluttende kapitel taler om Worsaae og gennembruddet mener de hermed gennembruddet for en forhistorisk videnskab, frigjort fra litterære traditioner, som jo netop Worsaae havde polemiseret imod med så stor succes: mo seliget fra Haraldskær og Runamo. Det er også først efter dette tidspunkt at mere systematiske udgravninger tager deres begyndelse, til dels inspireret af Worsaae som førte provinsens gravetraditioner med sig til hovedstaden, noget forfatterne lægger stor vægt på, omend skellet næppe er så skarpt. Alligevel er det tvivlsomt om man bør henføre Oldsagscommissionen og Thomsen til arkæologiens forhistorie; der er mange andre grunde som taler for at lægge den afgørende skillelinie ved deres indsats, som det fremgår både af Bo Gråslunds bog og af anmelderens artikel i Fortid og Nutid bind XXVII hefte 3.

I konklusionen på første kapitel polemiseres der imod den opfattelse at overtroen skulle have beskyttet højene langt op i det 18. århundrede og det fremhæves at der både udgravedes og ødelagdes før Oldsagscommissionen, hvad der selvfølgelig er rigtigt. Det fremgår imidlertid tydeligvis af de forudgående kapitler at udgravninger og ødelæggelser først for alvor øges gennem 1700-tallet og at samspillet med landbrugets udvikling er en afgørende faktor som overtroen ikke holdt stand imod. Men at overtroen fandtes er ubestrideligt. Endelig trækkes de topografiske og lokalhistoriske bidrag til arkæologiens forhistorie ind i billedet som eksempel på aktiviteterne ude i landet og afrunder således billedet af den stigende antikvariske virksomhed omkring landboreformernes tid.

I det følgende kapitel redegøres der for Thomas Bircherod og hans antikvariske interesse, et interessant nærbillede af det arkæologiske miljø omkring 1700 med dets blanding af empiri, luftige hypoteser og ukritisk anvendelse af allehånde kilder. Denne alsidighed, eller mangel på skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt, karakteriserer også manuskriptet. Forfatterne redegør dernæst for de forskellige stednavne og folkesagn der forekommer i manuskriptet, ligesom de arkæologiske anlæg og fund places og lokaliseres så man er vel forberedt til selve læsningen. Som en autentisk udgravningsberetning fra 1704 er det i sig selv overordentlig interessant og de mange pudseløjerligheder i sprogbrug og betragtningsmåde gør det tillige underholdende.

Bogens budskab er i korthed at vi har undervurderet omfanget af sløjfninger og arkæologiske undersøgelser før Oldsagscommissionen. Eksemplerne herpå bliver dog hyppigere jo mere vi nærmer os 1800 og specielt det 18. århundrede er rigt på aktivitet. Bircherods beretning er et interessant og underholdende eksempel herpå. Spørgsmålet er imidlertid hvor repræsentative den skriftlige overleverings stikprøver er? Er det deres antal og ikke udgravningernes der stiger? Her antyder præsteindberetningerne til Ole Worm imidlertid en generel fordeling af oldtidsminderne som vi kender idag, ligesom de få oldsager der kendes fra denne tid også synes at støtte de skriftlige kilders udsagnskraft. Skal man følge bogens resultater op så må det næste skridt imidlertid være et systematisk forsøg på at analysere sløjfningsintensiteten i århundrederne forud for søgneberetningen. Det kan f.eks. ske ved at udnytte de gamle matrikler, marknavne, udskiftningskort etc. og så sammenligne med hvad der er registreret i Nationalmuseets søgnebeskrivelse som påbegyndtes i 1873. Marknavne indeholdende betegnelsen dysse eller jættestue har Kousgård Sørensen tidligere for Fyns vedkommende sammenlignet med de registrerede monumenter og har kunnet konstatere en meget høj sløjfningsfrekvens (over 50 %) i årh. forud for beregningen – en vigtig artikel som ikke refereres i bogen (publiceret i Navnestudier III). Et andet væsentligt træk er bogens understregning af kontinuiteten og den gradvise udvikling af den arkæologisk-antikvariske interesse fra begyndelsen af 1600-tallet og frem til det videnskabelige gennembrud med Worsaae, en skillelinie som (kun) er rimelig i relation til undersøgelsesvirksomheden og den arkæologiske interessedragen.

Med beretningen om arkæologiens forhistorie og publiceringen af Bircherods manuskript er der givet et væsentligt bidrag til et vigtigt forskningsområde som man må håbe vil blive fulgt op af mere systematiske studier.

Kristian Kristiansen

V. J. Brøndegaard: Folk og Flora. Dansk etnobotanik. Bd. 1, Rosenkilde og Bagger. 1978. 339 s. Bd. 2, 1979. 359 s. Kr. 225 pr. bind. Forfatteren til det foreliggende værk, der skal omfatte 4 bind, har interesseret sig for plantefolklore gennem en menneskealder og har tidligere fremlagt prøver på sit materiale i en række artikler i danske tidsskrifter. Takket være et imponerende præsidium og støtte fra fonds og

institutioner er det ham nu muligt at udsende sit omfattende materiale til dansk etnobotanik, der »skildrer forholdet mellem et lands vegetation og dets befolkning og registrerer de vildtvoksende og dyrkede planters historie, deres folkelige navne, anvendelse i kalenderårets fester og højtider, som lægemidler, i hjemmeindustri, håndværk, børnelæge, skikke, sagn og overtro, stednavne, heraldik, talemåder, prosa og poesi«, altså ideelt hele kompasset rundt. Som han bemærker i den meget kortfattede indledning, der findes til første bind – omfatter fremstillingen således ikke blot etnologi og botanik, men inddrager en lang række andre fagområder.

I den nævnte indledning gives en oversigt over tidligere behandlinger af emnet og en kortfattet, mere generel vurdering af kildematerialet samt en karakteristik af arbejdsplanen for værket, hvor behandlingen af de enkelte vækster er foretaget refererende, d.v.s. i alt væsentligt uden kommentarer, men med vægt på et fyldigt noteapparat. Gennemser man den nøgle over citerede bevissteder, der findes bag i første bind – omfattende godt tusinde numre –, ses det, at materialet er hentet fra alle dele af litteraturen indbefattende skønlitteratur og avisnotiser, samt fra optegnelsesmateriale i institutioner som Dansk Folkemindesamling, Institut for dansk dialektforskning og Nationalmuseets etnologiske undersøgelser. Oversigten vidner om forfatterens brede orientering i det foreliggende materiale, og når man betænker, at det er enmandsarbejde, er det vel ikke underligt, at der nu og da er blevet overset noget. Indenfor sit bestemte interessefelt kan man utvivlsomt finde frem til behandlinger, som ikke er kommet med.

Af nærliggende grunde har jeg foretaget en stikprøve i et par bidrag, som jeg selv har beskæftiget mig med og vælger da først afsnittet om tang, hvor det er fuldt forståeligt, at min oversigt over tangs anvendelse i dansk bondekultur ikke er kommet med, eftersom den findes i festskrift til den portugisiske etnolog Jorge Dias (1974), men det kan undre, at Bjarne Stoklunds Læsøgården på Fri-landsmuseet (1962) og Peter Michelsens Det sidste tangtag på Endelave (1960) ikke er kommet med under oversigten om tangtækning, eftersom den førstnævntes lille artikel om tangtage på Læsø kan fanges i den generelle henvisning til tidsskriftet Skalk, hvor den er trykt i 1960.

I den fyldige oversigt over manna-sødgræs har jeg for-gæves set efter en henvisning til min behandling af emnet, som er trykt i Folk og Kultur 1975 (og i en tysk version i Folk 1974/75). Og såfremt nøglen er dækkende for alle fire bind, savner jeg ligeledes mine behandlinger af planten skovmærke, hvoraf den første kom i Danske Museer 4 (1953–54) fulgt op i Etnologia Scandinavica 1975 og afsluttet med bogen Grønne Kranse 1977.

Eksemplerne er ikke fremdraget for at forklejne Brøndegaards indsats, der er stor og uhyre værdifuld, idet man med udgangspunkt i hans oversigter kan finde frem til meget relevant materiale, som ellers ville undgå ens opmærksomhed, men blot advare mod at tro på en fuldstændighed, som heller ikke Brøndegaard har kunnet nå.

En speciel side af bøgerne er deres illustrationer, hvis fremskaffelse og (formoder jeg) tekstning er lagt i hænderne på tegneren Ebbe Sunesen og Kirsten Fabricius.

Udvalget skal ifl. forlagsmeddelelsen omfatte mere end 1.100 billeder og imødekommer utvivlsomt forlagets ønske om et stateligt udseende og en alsidig kulturhistorisk dækning lige fra illustrationer af udpræget botanisk karakter hentet fra vor ældste flora til nyoptagne fotografier af planter over tegninger til litterære værker til genremalerier og etnologiske fotooptagelser af arbejdsprocesser. En tilknytning til beskrivelsen i teksten findes vel altid, omend ikke på anden måde så ved billedteksten, men tilknytningen kan undertiden forekomme noget spinkel, og illustrationens vidneudsagn ikke ganske klar.

Under afsnittet om byg vises således et par børn omkring et fælles grødfad efter maleri af L. A. Ring, og det er højst sandsynligt, at der er byggør i fadet. Mindre indlysende er det i afsnittet om havre, at bondefamilien om det fælles grødfad skulle have havregrød i det, og endelig under afsnittet om manna-sødgræs vises to malerier af Peter Cramer med grødspisende børn uden at man kan vide, om det er mannagrød de spiser. Bemærkningerne går på illustrationernes vidneværdi som kilder, ikke på deres funktion som illustrationsmateriale. Det gælder også det udsnit af Brendekildes billede »Fra Landevejen« (bd. 2, s. 164), der i billedkvalitet er storartet, men når billedteksten vil skabe forbindelse til afsnittet om rødbede ved at sige, at roe og rødbede i trange tider er blevet anvendt som kaffeerstatning, så har man ingen garanti for, at det er en sådan drik, manden har i spølkummen.

Under læsningen af Brøndegaaards værk ledes man uvilkårligt til en jævnføring med den norske botaniker Ove Arbo Høegs *Planter og tradisjon* (1974). Høegh har medgivet sit værk en generel del, der behandler planternes livsformer, vegetationstyper, morfologiske og anatomiske begreber, inden han tager fat på det egentlig etnobotaniske afsnit, som iøvrigt i det store hele er lagt an på samme måde som Brøndegaaards. Blot har den sidstnævnte lettet benyttelsen ved at underopdele sine afsnit ved emneoverskrifter. Illustrationsmæssigt er Høegs værk langt mere puritansk end Brøndegaaards, idet det hovedsageligt er begrænset til plantebilleder dog i enkelte tilfælde udvidet med billeder af genstande fremstillet af plantedele eller med arbejdsprocesser.

Holger Rasmussen

Sven Tito Achen: Heraldikkens femten Glæder. 240 s. Ill. G. E. C. Gads Forlag, København 1978. Kr. 120,25.

Heraldikkens altid oplagte popularisator har med samme ekspressive kraft, som ethvert godt våbenskjold udstråler, beriget vor heraldiske litteratur – man tør næsten sige med en ny genre. Som kunstart er heraldikken stærkt bundet af regler og sædvaner og alligevel mærkeligt fri. Oversigtsværker og lærebøger om emnet er ofte i næsten dræbende grad tynget af dogmer og objektiv systematik. For Sven Tito Achen er beskæftigelsen med heraldik noget morsomt, en intens optagethed af virkningsfuld skønhed med historisk og socialt perspektiv. Med sin kolossale evne til at lade sig fængsle og frappe bliver han uvilkårligt eksponent for den subjektive oplevelse af vå-

benfænomenerne. Det systematiske ligger ikke rigtig for hans gemyt. Det er karakteristisk, at i bogen anskues heraldikken under *glædens* synsvinkel. De 15 glæder som skema har Achen hentet hos Sven Clausen, der igen havde idéen fra en gammel bog om ægtstanden. Indledningskapitlet »Min vej til heraldikken« skildrer på helt henrivende måde den store drengs møde med de fascinerende våbenskjolde, hans næsten blufærdige interesse i begyndelsen og senere udviklede erfaringer. Ved sin sympatiske selvanalyse, der latent fornemmes bogen igennem og i sidste kapitel peger mod nye udviklingslinier, bidrager Achen på særpræget måde til tidens bekendelseslitteratur. Den kognitive tilegnelse og ræsonnerende behandling af heraldiske fænomener har dog utvivlsomt været forfatterens egentlige hensigt med det store essay. For at kunne nå ud til en bred læserkreds har han været nødt til samtidig at meddele en række oplysninger om heraldikkens vigtigste grundtræk. Kombinationen er lykkedes. Den kyndige heraldiker trættes næppe af de docerende dele – det er forresten velgørende at få præsenteret det væsentlige i den heraldiske disciplin uden dogmatisk tyngde –, og den forudsætningsløse behøver et mindstemål af teknisk viden for at kunne forstå refleksioner og vurderinger. Bogens glæder er resultaterne af en række prøveboringer i emnet, hvorfra der springer et sprudlende væld af historiske, politiske, kunstneriske, stilistiske, filosofiske, psykologiske, sociale detaljer, alt set gennem forfatterens temperament – og det er ikke kedeligt. Achen bliver fascineret af historiemættet heraldik i samme grad, som han fryder sig over nutidig våbenkunst. Heraldik er en historisk hjælpevidenskab, men også levende virkelighed, og dens grafiske og skulpturelle fremtrædelsesformer er kulturhistoriske monumenter. Achens udsagn om, at heraldikken måske er den største samling der findes af billeder fra middelalderen, er unægtelig tankevækkende. At komme ind på alle bogens facetter lader sig ikke gøre her. Dertil er mangfoldigheden af interessevækkende eksempler og besnærende tankegange for stor. Det ville også være synd at fratage den interesserede læser den glæde det er selv at stifte bekendtskab med bogen. Selv har jeg særlig glædet mig over Achens rammende meninger om heraldikkens æstetik. »Idealet er ikke: når der ikke kan tilføjes mere. Idealet er: når der ikke kan udelades mere . . . Gengivelsen skal være et destillat af tingen, af dens udseende og dens karakter« – ja, sådan er den gode heraldik jo! Han peger også på noget væsentligt ved våbenkunsten, når han om heraldikken siger, at »kæk skal den i alle fald være. Heraldikkens alleregentligste drivkraft er selvfølelse, og det skal kunne ses!«. Fællesskabsfølelsen, identitetstrangen, præventionslysten har gennem århundreder fundet heraldiske udtryk. Det har længe været god tone at hævde, at våbensføring ikke er udslag af snobberi. Achen har mod til at sige, at det er det – også. Den alsidigt illustrerede bog er overordentlig underholdende læsning. En mere ildnende og appetitvækkende introduktion til heraldikken kan nybegynderen eller den alment kulturelt interesserede ikke få. Som fortæller har Achen i moden manddom bevaret ynglingens ildhu. Bogen er fuld af originale og overraskende tanker og rummer perler af træffende karakteristik, tit kortfattet som en sober blasonering. Fagheraldikeren får sikkert

lidt svært ved at bruge bogen systematisk – det er den ikke indrettet til – men får til gengæld åbnet øjnene for sider af heraldikken, som faglitteraturen sjældent behandler.

Nils G. Bartholdy

Tore Nyberg: Skt. Peters efterfølgere i brydningstider. Omkring pavedømmets historie. Rom og Nordeuropa 750–1200. Odense Universitetsforlag. 1979. 188 s., kr. 144,30.

I serien Odense University Studies in History and Social Sciences er i år udkommet Tore Nybergs *Skt. Peters efterfølgere i brydningstider* om pavedømmets udvikling i middelalderen, nærmere bestemt fra 750 til 1200. Det første årstal er sikkert valgt for at vise pavedømmets nære forbindelse med og afhængighed af det frankiske kejserdømme. Karl den Stores fader, Pippin, blev konge i 751, Karl i 768, omend han først blev kronet til kejser i år 800. Omkring år 1200 nåede pavedømmets magt sit højdepunkt under den stærke Innocens III (1198–1216). Det er pavedømmets udvikling, dets forvandling, der skildres i denne bog, hvorledes verden omkring pavedømmet ændrede sig og hvorledes pavedømmet som følge heraf også var nødt til at ændre sig. De afgørende begivenheder sker allerede fra det 9. århundredes midte, og bogens opgave er bl.a. at vise, hvorledes de skiftende paver søgte at løse de problemer, der opstod i takt med den politiske udvikling. Bogen koncentrerer sig om Rom, det romerske miljø, og foretager herfra fra tid til anden afstikkere til verden udenom, f.eks. til det frankiske rige, til klostrene og til missionen i Norden. Disse digressioner kommer oftest naturligt nok i sammenhængen; men bedst som man er igang med missionen i Norden, vender forfatteren tilbage til Rom og så igen tilbage til Norden. Det kan være lidt svært at se logikken i disse spring, som virker temmelig umotiverede og som medfører, at f.eks. oplysninger om missionen findes spredt rundt om i et kapitel og er lidt vanskelige at få et overblik over. På samme måde springes der frem og tilbage i tiden. Der startes med det 9. århundrede i de første 3 kapitler og springes så i 4. kapitel tilbage til det 8. århundrede. I kapitel 5 gives en klar oversigt over Roms porte og kirker og over reglerne for pavevalg, medens kapitel 6 fortæller om kejserens rolle ved pavevalget. Det er én af Nybergs teser, at pavedømmet ved karolingerrigets opløsning bragtes ind i en tilstand af manglende beskyttelse, idet paverne tidligere havde følt sig beskyttet af den frankiske kejser. Men det var også et verdensbillede, der sank i grus, da kejserriget for paven blot havde været en fortsættelse af det kristne romerske kejserdømme under Konstantin den Store. En forandring i pavernes holdning over for omverdenen var påkrævet, idet de ikke længere stod over for én kejser, men en mangfoldighed af konger i hele Europa. Rent praktisk førte det en tid til kaos i Rom. Paverne vaklede mellem de frankiske og de italienske konger, og der var indre magtkampe i Rom.

Nu gøres der igen en afstikker til Norden, idet der springes frem og tilbage mellem det 9. og 11. århundrede.

Et af de spørgsmål, der behandles, er hvad man egentlig ved pavestolen vidste om de nordiske lande. At man andetsteds i Europa vidste besked kan vi se af kong Alfreds engelske oversættelse af Orosius' verdenshistorie. På samme måde kan rejsende også have aflagt beretning ved pavestolen om de nordiske riger. Derfor er det mig ikke muligt at forstå, hvorfor Nyberg med Matts Dreijer så gerne vil placere Island, Grønland og Færia i Østersøen. Ville det ikke være for meget af et sammentræk, om disse lokaliteter fandtes to steder? At de lå i Atlanten er vel det mest nærliggende. I det 11. århundrede, hvor listerne, der nævner disse steder, sandsynligvis er blevet til, har man kendt disse lokaliteter (Grønland blev allerede opdaget i slutningen af det 10. århundrede), og at de nævnes her kan velsagtens være en programmerklæring fra kirkens side. Man regnede disse steder for missionsområder, men behøver endnu ikke at have en fuldt etableret kirke med præster og bisper på de pågældende steder, hvad Nyberg da heller ikke mener.

Det følgende kapitel behandler på overskuelig måde klostergrundlæggelser, især Cluny og dets datterklostre, og disses forhold til pavedømmet og kongemagten. Og vi vender nu igen tilbage til Danmark, denne gang er vi i det 10. århundrede, og Nyberg er overbevist om, at de tre bisper vi kender fra Danmark i 948 har haft en virkelig menighed. Så vidt jeg kan se, ved vi faktisk ikke, om de pågældende bisper nogensinde er nået til Danmark. De er blevet ordineret, javist, men hvem siger, de med de usikre forhold i Danmark, hvor kongen endnu ikke var døbt, overhovedet er nået hertil. Vi ved så lidt om dette. Det er også en skrøne, at Svend Tveskæg ikke var venligt stemt over for de kristne. Det har vi kun fra Adam af Bremen og Thietmar of Mørseburg, som begge har haft deres augustinske livssyn som grund til at male Svend Tveskæg i sorte farver, Adam den ekstra grund, at Svend af utilfredshed med Hamburg-kirkens voksende indflydelse tilsyneladende vendte sig til England, hvorfor han ordinerede engelske bisper i Danmark. Det er i det hele taget en svaghed ved bogen, at den ikke gerne nævner sine kilder, i hvert fald når der er tale om berettende kilder. Hellere henvises til en moderne historisk fremstilling, en mærkelig fremgangsmåde for en middelalderhistoriker. Det siges ganske vist i forordet, at bogen bygger på trykte kilder, men de allerfleste berettende kilder fra middelalderen er da trykt.

Bogen afsluttes med en oversigt over de forvirrede forhold omkring pavedømmet i det 11. og 12. århundrede, hvor der var en evig kamp mellem kejsere, paver og modpaver. Der slutes af med flere klostergrundlæggelser og med Joakim af Fiore's interessante profetier om forskellige egne af Europa. Samme Joakim synes at have været ualmindelig velorienteret om de kristne i Europa, endda også i de nordiske lande. Bogens mål er at fremstille pavedømmets udvikling frem til år 1200 og vise, hvorledes det udviklede sig til den stærke rolle, det spillede på dette tidspunkt. Jeg synes ikke helt, det er lykkedes for forfatteren. Undervejs kommer mange spændende tanker til udtryk, som uundgåeligt må gøre indtryk på læseren og undertiden også få ham/hende til at forstå visse ting bedre; men min overvejende indvending mod bogen er, at den er svært at forstå for andre end de meget

indviede. Forfatteren skriver selv, at det vist ikke er lykkedes ham at gøre stoffet populært, nej tværtimod, det er meget vanskeligt tilgængeligt og kræver dels, at læseren er ekspert på området, – således er der mange begreber, der ikke forklares, såsom »den kristne oldtid« vs. »den klassiske kristne oldtid« og »apostelfyrsternes grave« – dels at man ustandseligt slår op i historiske atlas, da forfatteren heller ikke gør læseren den tjeneste at bringe nogle overskuelige kort. De kort, der er, er for små – velsagtens en følge af at bogens sider er delt op i to spalter – og oftest savner man kort, mens der pludselig og lidt umotiveret er en afbildning af Claudius Clavus' Norden-skort fra det 15. århundrede, som da ikke kan sige noget om, hvordan man i den behandlede periode opfattede Nordens lande. Det er således en meget lærd bog, ligesom det er let at se, at forfatteren har gjort et stort stykke arbejde og er meget vidende. Men desværre er resultatet blevet vanskeligt tilgængeligt for andre, og de punkter, som på bindets indside fremhæves som forfatterens resultater, er det meget vanskeligt at få øje på i den brogede mængde af detaljer, bogen rummer. Jeg er derfor ikke sikker på, at det er lykkedes for forfatteren at vise det, han ville vise.

Lene Demidoff

Niels-Knud Liebgott: Middelalderens våben. Nationalmuseet, 1976. 62 s., ill., kr. 27,50.

I Nationalmuseets udmærkede serie om enkelte genstandsgrupper er turen nu kommet til de middelalderlige våben.

Forfatteren bygger i sin fremstilling dels på museets ejendom, dels på billedmateriale og skriftligt materiale og tilstræber en beskrivelse af bevæbningen i sin helhed i middelalderen.

De enkelte våbentyper gennemgås grundigt; oprindelse, udvikling og anvendelse belyses med brug af fotos og instruktive tegninger. Udenlandsk indflydelse og importerede våben overfor hjemligt fremstillede er grundigt behandlet.

Den indbyrdes vekselvirkning mellem forsvars- og angrebsvåben belyses løbende, ligesom våbentypenes udbredelse som henholdsvis folkevåben og stormandsvåben diskuteres på baggrund af kildematerialet. I det hele spiller en vurdering af de enkelte våbens egenskaber og militære betydning en stor rolle i fremstillingen – og udover de rent våbenhistoriske rammer arbejdes der indenfor en bred historisk ramme.

Det store billedmateriale er velvalgt og bearbejdes i teksten, hvorved skrift og billede fremstår som en helhed.

Som nævnt er våbnene sat ind i en bredere historisk fremstilling, hvad der pædagogisk er en god idé.

Mindre godt er det, at forfatterens historiske ramme forekommer noget overfladisk og vel populær i fremstillingen. Der er en tydelig tendens til at forenkle det komplekse, uden at sagen derved bliver klarere belyst.

Eksempelvis under omtale af ledingsafslutningen og herremandsklassens udvikling: »kongen selv (i.e. Valdemar den Store) tog Danmark som et len af den tyske kejser ... og gjorde herved Danmark til en feudalstat«

(s. 24). – »I ufredstider (under Valdemar Sejrs) var det dog godt at vide, at man kunne søge tilflugt bag herregårdens volde og grave. Men prisen for denne tryghed var høj. Mange danske selvejerbønder måtte nu tage deres gård i fæste. Afstanden mellem bonde og stormand voksede« (s. 40).

Omindet er våbnene, der er det primære i fremstillingen – og de er, som ovenfor nævnt, glimrende behandlet – er den historiske ramme så væsentlig, at den gør krav på samme mål af kritisk opmærksomhed.

Inge-Birgit Thuesen

Karsten Christensen: Om overleveringen af Sven Aggesens værker. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind X. 1978. 93 s., kr. 22.

Denne lille afhandling er oprindeligt et speciale og er kun på få punkter ændret. Det gælder især litteraturhenvisningerne. Bogen er trykt i offset, hvilket er en af årsagerne til, at prisen har kunnet holdes nede på 22 kr., et forhold der taler stærkt for denne trykkmåde, idet bøger efterhånden er blevet så dyre, at man ikke har råd til at købe dem og i stedet må låne dem på biblioteket. At bogen er en specialeafhandling har også præget dens emne, som er meget snævert, som det så ofte er tilfældet med specialer. Til gengæld er emnet af stor vigtighed for middelalderforskningen, ligesom også Karsten Christensens gennemgang er meget spændende. Det drejer sig om at bestemme forholdet mellem de overleverede udgaver eller versioner af Sven Aggesens Danmarkshistorie. Der findes to meget afvigende versioner: en tryk-udgave fra 1642 ved St. J. Stephanius og håndskriftet AM 33,4^o ligeledes fra det 17. århundrede. Nærværende bog gennemgår tidligere forskeres opfattelse af forholdet mellem de to versioner og gør mest ud af Gertz' opfattelse, som er viet et helt kapitel. Man havde hidtil anset Stephanius' udgave for at være den bedste tekst, men Gertz påviste, at AM 33,4^o lå nærmere den oprindelige tekst. AM 33,4^o var ganske vist fuld af fejlskrivninger og forkerte opløsninger af forkortelser; men Gertz rettede disse og søgte at bringe orden i manuskriptet. Dette mente han var skrevet af Lyschander efter et forlæg fra slutningen af det 14. århundrede. Stephanius' udgave mente Gertz gik tilbage til et forlæg fra ca. 1300, som havde en del omskrivninger hentet fra Saxo. Der er altså to håndskriftfamilier, der i sidste ende går tilbage til et fælles forlæg.

Det er disse Gertz' hovedteser, Karsten Christensen går til angreb på: 1) at forlægget for Stephanius' udgave er fra ca. 1300, 2) at AM 33,4^o er skrevet af Lyschander i dennes ungdom (derfor de mange fejl) og 3) at der er to middelalderlige Sven Aggesen-versioner. Det gør han først ved at forsøge at spore forlægget for AM 33,4^o tilbage i tiden. Allerede Svanning kendte et Sven Aggesen-manuskript af samme type som AM 33,4^o; men det kan dog ikke med sikkerhed påvises, at det er det samme, som senere befandt sig i hofhistoriograferne Krag og Venusins samlinger. Dette manuskript gik senere til Universitetsbiblioteket, hvilket vil få betydning for den senere fast-

sættelse af forlægget for Stephanius' udgave. Det er en af forfatterens fortjenester på baggrund af vandmærkerne i et Lyschander-manuskript fra omkring 1620 og i AM 33,4° at påvise, at sidstnævnte må være fra samme periode og altså ikke fra Lyschanders ungdomsår. Erik Kroman har fremført, at AM 33,4° er skrevet for Lyschander af en ukyndig skriver; men da Lyschander ikke selv var nogen stor latiner, mener Karsten Christensen ikke, at dette er tvingende nødvendigt, selvom skriften ved et nærmere eftersyn måske afviger noget fra Lyschanders. I virkeligheden har man indtil nu (ca. 1620) kun kunnet påvise eksistensen af ét Sven Aggesen-manuskript, nemlig forlægget for AM 33,4°. Desværre er det ikke muligt at finde det i de bevarede lister over samlingerne i Universitetsbiblioteket. De fleste af disse er fra efter 1650, hvilket forfatteren tyder derhen, at manuskriptet på dette tidspunkt er forsvundet.

Karsten Christensen koncentrerer sig nu om Gertz' to andre hovedpunkter: forlægget for Stephanius' udgave og dennes fundamentalt afvigende karakter i forhold til AM 33,4°. Stephanius påstår selv, at han har brugt et gammelt manuskript i Universitetsbiblioteket; men der har ikke kunnet påvises andre manuskripter end forlægget for AM 33,4°. Er det i virkeligheden dette, Stephanius har brugt? I så fald må han have bearbejdet det temmelig kraftigt. Men dette mener forfatteren i betragtning af Stephanius' arbejdsmetode ikke er usandsynligt, og med hensyn til nedvurderingen af Stephanius' metode støttes han her af både Gertz selv og af Ellen Jørgensen. Det er ifølge Karsten Christensen således ikke bevist, men kun sandsynliggjort, at Stephanius har benyttet samme manuskript som Lyschander. Til Stephanius' forsvar for at have bearbejdet manuskriptet så kraftigt kan tale, at dette må have været i meget dårlig stand, hvilket ville forklare de mange fejltagelser og lakuner i AM 33,4°. Det har da været nødvendigt for ham at bearbejde manuskriptet for at skabe en læselig tekst. Der har altså kun været én version af Sven Aggesens Danmarkshistorie (eller der kan kun påvises at have været én), og denne version er udnyttet såvel af skrivere af AM 33,4° som af Stephanius ved den trykte udgave i 1642, og afvigelserne skyldes dels forlæggets dårlige stand dels Stephanius' vane med at omskrive og rette i sine forlæg, hvilket altså også er konstateret ved andre tekster.

Jeg kan ikke sige andet, end at bogen er spændende læsning og at man følger Karsten Christensens udredninger med stor interesse. Selv er forfatteren så tilbageholdende, at han siger, at intet er bevist; men her er stof til eftertanke, og efter læsningen af denne bog føler man sig meget overbevist om tesens rigtighed. Hvor vigtig denne opdagelse er, er der naturligvis ikke nogen tvivl om for en middelalderforsker, der altid vil finde nye og originale bidrag til kildeforskningen overmåde vigtige. Men måske er svagheden ved denne bog, at emnet kun har interesse for en meget lille kreds, en begrænsning den deler med mange undersøgelser af samme slags. Ellers er min eneste indvending det noget uoverskuelige noteapparat. Man kan måske ikke forvente, at noterne sættes nederst på hver side. Men når de er bag i bogen som her, kunne vel mange af de noter, som ikke blot er henvisninger, men er deciderede kommentarer til teksten, have

været indarbejdet i denne. Så havde man ikke hele tiden behøvet at blade om (ofte 5 gange pr. side) fordi man ikke ved, om der kommer et værdifuldt supplement til teksten eller blot en henvisning, som man jo kunne vente med at læse til man evt. ville efterprøve eller videreudforske nogle af kildernes oplysninger.

Lene Demidoff

Kurt Johannesson: Saxo Grammaticus. Komposition och världsbild i Gesta Danorum. Lych-nos-Bibliotek. Studier och källskrifter utgivna av Lärdomshistoriska Samfundet. 31. I distribution Almqvist & Wiksell International. Stockholm. 1978. 348 s., sv. kr. 140.

Saxoforskningen har med den svenske litteraturhistoriker, Kurt Johannesson's bog: *Saxo Grammaticus*, fået en rigtig saltvandsindsprøjtning. Vi har før oplevet at svenskerne gav sig i kast med vort nationale monument og gennem en nyvurdering rev sløret fra øjnene af de danske forskere. Brødrene Weibull argumenterede i årene fra 1910 og frem overbevisende for, at Saxos *Gesta Danorum* (herefter GD) som kilde til Danmarkshistorien generelt var upålidelig. Bogen var et kompilationsværk, kilderne der indgik var blevet beskåret, bearbejdet og benyttet efter en ganske bestemt politisk hensigt. Aksel E. Christensen efterlyste i »Kongemagt og Aristokrati« 1945 forskning i det som Saxos værk stadig var, nemlig en utømt kilde til oplysning om Danmarks historie i den periode, hvor Saxo skrev, en analyse af GD som levning. Med Johannesson's arbejde er fronten skudt samlet frem i retning af at forstå og tolke GD som et europæisk værk, som manifestation af det kulturelle niveau i Danmark, samtidigt med at værkets aktuelt politiske sigte fremanalyseres. Hos Johannesson fremstår GD som en raffineret komponeret helhed, skabt med basis i den europæiske latinske kulturtradition som den udfoldede sig i Paris i det 12. årh. GD har et Janushoved, et ansigt der vender mod Norden og et der vender mod syd, og det er det sidstnævnte der bliver belyst af KJ. Værkets nordiske rødder og inspirationskilder vælger KJ bevidst fra i denne bog.

Bogen er bygget overskueligt op i tre hoveddele. I indførringskapitlet gøres der rede for den baggrund Saxo arbejder på. Vi føres på en levende måde ind i centret for 1100-tallets intellektuelle liv, de franske skoler, og bliver oplyst om undervisningens form og indhold, om hvilke lærebøger der var »in« og om hvilke lærere der prægede milieu'et med deres virksomhed. Studierne var opdelt i de syv frie kunster, artes liberales, hvor trivium bestod af grammatik, dialektik og retorik, og quadrivium af aritmetik, geometri, musik og astronomi. Saxos studiemuligheder – for vi ved ikke om han studerede i Paris – lægges frem i al deres mangfoldighed. 1100-tallets studier hvilede tungt på den antikke tradition og dennes »auctores« blev studeret og kommenteret med iver og grundighed. Cicero, Valerius Maximus og Ovid var kendte, selvom deres 1100-tals læsere var tonsurerede klerke, indskrevet i den katolske kirkes ordo.

KJ beskriver i sit første afsnit hvilke tekster, genrer og kompositionsprincipper Saxo kunne have mødt samtidigt med at sporene heraf i GD drages frem. Saxos værk er efter KJs mening bygget op over en subtil helhedsplan, der rummer en række forskellige principper og ideer og dertil hørende tolkningsplaner. Denne overdådighed har KJ forsøgt at presse sammen og forenkle til en skematisk opstilling, der fylder fire sider, og heraf skal de væsentligste sider forsøges gengivet.

KJ bygger videre på det kompositionsprincip, der er fremført af Inge Skovgård Petersen (Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder s.v. Saxo), nemlig at GDs 16 bøger er bygget op over fire faser i kristendommens historie. GD falder i to hoveddele, tiden før og efter Kristi fødsel, akser, hvorom alting drejer sig. Ligesom Bibelens Gamle Testamente foregriber Det Nye, indvarsler Saxo også i sine første otte bøger begivenheder der – i symmetrisk orden – indtræffer i de sidste otte. Denne linie udbygges af KJ til også at omfatte den latinske kulturs udvikling og komme til Danmark, idet han finder at sproget, som kulturens væsentligste formidler og bestanddel, bliver fremstillet fra anvendelsen af det i dets enkleste former til de mest kunstfulde. Dialogen i første bog mellem Gram og Gro er en allegorisk fremstilling af sprogbrugen på det niveau hvor begynderen starter, nemlig med ordenes former, etymologier, figurer etc. Der ligger i prinsessens og Grams samtale klare reminiscenser af undervisningstraditionen i tidens franske skoler. I løbet af de 16 bøger højnes niveauet langsomt, de forskellige retoriske kategorier demonstreres for at ende med det mest raffinerede, retstalerne. Netop med udgangspunkt i undervisningstraditionen, som ovenstående eksempel viser, kan GD læses på flere forskellige filosofiske planer, hvoraf et er moralsk, et andet, nemlig *philosophia rationalis*, svarer til trivium, og det tredje, *philosophia naturalis*, svarer til quadrivium. Hver af de 16 bøger underviser i en del af trivium, ligesom hver bog belyser det, der er quadriviums indhold, det kosmiske system, naturens kræfter og love, tallenes magi osv.

En anden linie gennem bogen er en demonstration af de fire hoveddyder, tapperhed, mådehold, retfærdighed og klogskab, idet bøgerne, fire og fire, er centreret om en af disse dyder. KJ giver andre samtidige eksempler på dette strukturerende princip, men henviser også til Stephanus's dedikationsudgave af GD til Kristian IV, hvor der står: »Med de hårligaste ord upphøjer Saxo forvisso Frode den tredjes rättvisa, Knud den stores fromhet, Gorms förståndighet och Valdemar den förstes ståndaktighet och tapperhet . . .« (KJ p. 40). Måske er det her KJ er kommet på sporet af denne linie i GD! Mennesket og det politiske liv anskues moralsk, og Saxo giver et billede af den udvikling ethvert menneske må gennemgå samtidig med at han fremstiller den danske stats udvikling og ideale væsen. Den danske stat opstår med at folket vælger en hersker. Dan og Angel bliver valgt på grund af deres lysende tapperhed, fortitudo. I tidens løb bliver samfundet mere kompliceret for til sidst at forvandles til den moderne, kristne retsstat, hvor de tre store institutioner, fyrstestemagten, aristokratiet og kirken, har fundet balancen i forhold til hinanden, hvor klogskab, *prudentia* hersker.

I bogens første kapitel fremlægges disse hovedprincipper og derpå følger en grundig gennemgang, bogens længste del, af de 16 bøger. KJ skriver bredt men let, giver sig tid til at gengive gode historier, så den lange gennemgang falder ikke lang. Alligevel opleves analysedelen som en form for antiklimaks. Måske virker dokumentationen og argumentationen for de opstillede hypoteser ikke helt overbevisende og derfor mindre stringent. Selvom de anførte hovedlinier virker klare og enkle i sig selv, præsenteres de i analysekapitlerne i en nok så diffus udgave, de røde tråde bliver uldne. Eksempelvis kan vi se på princippet med hoveddyderne, der skulle tegne hver sin fjerdedel af bogen i rækkefølgen fortitudo, temperantia, justitia og prudentia. Sammen med tapperhedens optræder i de fire første bøger – med forskellige funktioner – desuden havesyge, gavmildhed, storsind, klogskab, troskab og mådehold, og selvom det ikke er urimeligt, at hoveddyden tapperhed netop demonstreres i forhold til og på bekostning af andre dyder/laster, sløres billedet alligevel. Er der ikke også masser af fortitudo i de andre dele? Min vurdering – der ikke er endelig, for man kan bruge lang tid til at gå GD efter i sømmene ud fra de KJske teorier – er den, at der ikke er tvivl om at GD bevidst arbejder med disse dyder og at de spiller en væsentlig rolle for skildringen og vurderingen af de personer, der repræsenterer dem. Dette skal ikke anfægtes. Spørgsmålet er blot om dyderne på den anførte måde skaber et kompositionsprincip.

I sit slutningskapitel placerer KJ værket i dets danske sammenhæng, dets historiografiske milieu, i forholdet til den politiske situation. Saxo står som Absalons talerør, idet KJ opfatter GD som et forsvar for en ny samfundsform med dens medborgermoral, pligt overfor patria, staten, først og fremmest, dens hierarkiske samfundsstruktur, der er en afspejling af den universelle orden, skabt af Guds vilje. Den moderne stat forudsætter en disciplin som alle, selv fyrster og stormænd bøjer sig for, og denne formår kun kirken at skabe og opretholde. Absalon er kirkens mand, og især bispekirken, og det er denne institution, der, i modsætning til klosterkirken, kan bære og løfte den rette stat. Klosterkirken er individets, bispekirken er samfundets, statens.

KJ afslører spændinger i kredsen omkring Knud VI med Sven Aggesen som den helt kongebejærede og Absalon som et mere kritisk element overfor forsøget på at indføre arvekongedømmet og kritisk overfor den store mængde tyskere ved Knuds hof. Saxos værk rækker dog langt ud over at gengive Absalons tanker. Saxos opgave var nok bunden, men Absalon kunne ikke styre og kontrollere de subtile tankemønstre, og Saxo fremlagde sikkert for egen regning sit store kulturprogram. Nok bygger Saxo på andres værker, men hver linie viser hans kunst. KJ slutter med følgende karakteristik af Saxo (i let omdannet udgave af KJ p. 339): Han er grammatikeren der omdanner alt for at demonstrere en ny side af den sproglige kunsts tre dele, grammatik, dialektik og retorik. Han er platonikeren som vil vise, hvorledes den evige stræben mod orden og harmoni også findes i de danskes historie. Han er juristen, der vil minde om, hvorledes retfærdighed til syvende og sidst bor i naturens love og i Guds eget væsen. GD er Saxos djærve forsøg på at binde sin samtids

kirke og fyrstemagt til dette ideal og dette verdensbillede.

Det forekommer mig, at der er noget om det meste af det KJ foreslår. Hans iagttagelser, der hviler på et stort kendskab til traditionen, er mangfoldige og skarpsindige og bliver naturligvis mere interessante end alle de ligeså skarpsindige enkeltstudier som er lavet før KJs bog, fordi han skitserer en helhedsopfattelse. Aksel Bolvigs påpejning af rytteren og hestens rolle i 13. bog (Skalk 1975) sættes her sammen med en tilsvarende iagttagelse af symbolbrugen i de øvrige bøger og kan bl.a. indgå i tesen om GD som lærebog i militær kunst. Niels Håstrup's analyse af Knud Lavards forsvarstale på grundlag af læren om status (Saxostudier 1975) får pludselig en ny baggrund, idet den bliver et led i demonstrationen af sprogets udvikling i Danmark.

At KJ påpeger alle disse elementer, der viser GDs afhængighed af den latinske kultur i 1100-tallets anden halvdel, er i sig selv en præstation og en gevinst for den videre forskning. Alene tilstedeværelsen af de påviste træk er nok til at dokumentere det, som KJ mener, Saxo ville demonstrere kronologisk i sit værk, nemlig kulturens komme og udvikling i Danmark. Det sidste er en spændende mulighed, men ikke en forudsætning for resultatet. Mest spændende finder historikeren det sidste afsnit, hvor KJ vurderer GD som led i den politiske kamp. Her placeres Saxo/Absalon på en overbevisende måde som Valdemars svorne tilhængere, loyale, men kritiske overfor det nye, arveriget. Derfor, og ikke på grund af Eskil-fjendtlighed, reduceres beskrivelsen af Ringstedmødet, der på grund af sit indhold, altersættelsen af kongefaderen, nu helgenen Knud Lavard og kroningen af kongesønnen Knud, jo burde have været GDs sande højdepunkt, til et par henkastede linier, »en lakonisk bemærkning«, skriver KJ. Endelig et ordentlig bud på denne gåde.

KJ kender Saxolitteraturen. De fleste Saxostudier synes at kunne indpasses i hans system, men det er på sin vis også rummeligt, og KJ lader døren stå åben for andre tolkningsmuligheder. Mest provokerende for historikerne vil nok hans lige omtalte placering af GD som anti-arvekongedømme-skrift være, men denne provokation vil sikkert vise sig frugtbar. KJ må blive midtpunkt i det nye Saxo kolloquium, der afholdes på Københavns Universitet i forbindelse med 500 års jubilæet.

Nanna Damsholt

Jens Henrik Koudal: Klassekamp på vers: Politisk visesang omkring feudalismens krise i Danmark i første halvdel af 1500-tallet. Modspil, tidsskrift for musikpolitik, kritiske musikstudier, kritisk musikpædagogik, København og Århus 1978, s. 31-77.

Tidsskriftet Modspil har til formål at behandle musikens rolle i det danske samfund. Det er ikke specielt et historisk tidsskrift, men udover pædagogiske og aktuelle udgangspunkter anlægger det også historiske synspunkter. Temaet for det nummer, som indeholder Koudals

artikel er: Folkelig og politisk visesang i dansk historie, og det indeholder – foruden den artikel som skal behandles nærmere her – også en artikel af Svend Nielsen om folkesangen som et våben for de svage grupper i samfundet fra provisorietiden i 1800-tallet til nutiden.

Jens Henrik Koudals artikel om den politiske visesang under den danske samfundskrise i første halvdel af det sekstende århundrede er et pionerarbejde, idet emnet mig bekendt ikke tidligere har været behandlet i sammenhæng. Og det er et meget modigt pionerarbejde, forfatteren har givet sig i kast med, for ikke blot tager han et emne op, som er blevet forsumt i den traditionelle musikhistorie, men han sætter det ind i en socialhistorisk og politisk sammenhæng, som har perspektiver, der rækker ud over det musikhistoriske. Det er kort fortalt forfatterens tese, at den krise, som det feudale samfund kom ud i i begyndelsen af det sekstende århundrede, forårsagede, at der opstod en helt ny slags politisk visesang: den politisk-aktuelle vise, som vil underrette og øve indflydelse, og at denne visesang som et led i klassekampen kom til at spille en rolle under feudalismens krise.

Artiklen er baseret på det af Habermas lancerede offentlighedsbegreb, og forfatteren viser i den forbindelse sine læsere det hensyn at gøre rede for, hvad det drejer sig om, således at også folk, der ikke på forhånd er fortrolige med dette begrebsapparat kan følge med. Ved læsning af artiklen kan man i øvrigt let komme på den tanke, at offentligheds-begreberne ikke har ført til indsigt, som forfatteren ikke kunne have nået ad enklere veje. Habermas identificerer feudal offentlighed med repræsentativ offentlighed, hvorved forstås alle de former, hvorunder magthaverne fremstiller – repræsenterer – deres status offentligt: våbenmærker, klædedragt, tiltaleformer, turneringer, optog, gudstjenester o.s.v. Ved siden af dette fandt der dog også en sproglig kommunikation sted mellem samfundsgrupperne. Den kaldes af forfatteren en *publiceringsvirksomhed*, der fra magthaverens side indgik i og understøttede magtrepræsentationen, mens underklassens – mundtlige – publiceringsvirksomhed fungerede som en slags »modoffentlighed«. Den politiske visesang betragtes nu som en særlig type publicistik – de af magthaverne inspirerede viser som et led i magtrepræsentationen, mens underklassens viser blev et politisk våben ved at nedbryde den repræsentative offentligheds monopol på magtlegitimation og meningsdannelse.

Om disse begreber er synderligt egnede til at skabe klarhed kan diskuteres, men denne diskussion kan ikke føres her. Man kan pege på enkelte inkonsistenser, som fremkommer ved forfatterens anvendelse af dem. I den generelle omtale af publiceringsvirksomheden på s. 36 bestemmes adressaten som altid værende en gruppe, eventuelt hele folket. I den følgende nærmere opdeling af periodens publiceringsvirksomhed omtales »kancellipublicistikken« som én af dens former. Men det er dog velkendt, at kancelliets lukkede breve, som nævnes s. 37, ofte havde enkeltpersoner som adressat. Det er vel heller ikke korrekt, at underklassen udelukkende anvendte mundtlig publiceringsvirksomhed (s. 36). Til underklassens publiceringsvirksomhed må også regnes f.eks. den både skriftlige og mundtlige propaganda, som udgik fra de radikale reformatorer, især i Malmø, og som i høj grad

fungerede som en underklassens »modoffentlighed«, der var med til at nedbryde den repræsentative offentligheds monopol på meningsdannelse. Disse skrifter kan ikke med nogen rimelighed henregnes éntydigt til den feudale offentligheds publicistik, som det synes at være forfatterens mening (s. 38f). De radikale reformatorer, som i deres religiøse opfattelse var alt andet end lutherske (jfr. Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis*. Den københavnske bekendelse af 1530. 1954), repræsenterede også på det social-politiske område en opposition mod den lutherske del af overklassen. Det var ikke Claus Mortensen Tønde binder og Hans Spandemager, med wittenbergerne Peder Palladius og Hans Tausen og andre, som ikke havde været på den forkerte side i grevefejden, der blev indsat i de vigtige embeder, da den reformatoriske bevægelse var blevet overtaget af Christian III. De kritiske kommentarer, som forfatteren med rette knytter til en note hos Habermas (s. 40f), kunne efter min mening have været ført længere, hvis forfatteren blandt sine eksempler på, hvordan folkets »selvstændige mening« kom til udtryk, havde medtaget det angreb på, hvad der i hans sprogbrug må hedde den feudale magtudøvelses fortolkningskompetance, som den radikale del af den reformatoriske bevægelse her som i Tyskland repræsenterede.

Men den skepsis, der her er kommet til udtryk vedrørende klarheden i lyset fra Frankfurt, skal på ingen måde overskygge den kendsgerning, at forfatteren med stor omtanke og indsigt har gennemført en undersøgelse, som kaster nyt lys over klassekampens form i en vigtig fase af feudalismens udvikling. Han har registreret 47 viser, som omhandler politiske personer og begivenheder i perioden 1497–1540. Der gøres rede for visernes kildeforhold og navnlig for de forskellige måder, de fungerede på. Han deler op i fem funktionsmåder: Ideologisk selvbekræftende, propaganderende, som nyhedsmedium, socialkritisk og følelsesaktiverende og giver eksempler på hver af dem, idet han dog naturligvis er fuldt opmærksom på, at visangen ofte havde flere af disse funktioner samtidig. Det er spændende og inspirerende læsning for enhver, som interesserer sig for de brede lags historie og deres samfundsmæssige bevidsthed – eller i det hele taget for det danske samfunds historie. Emnet er, som Koudal selv gør opmærksom på, langtra udtømt med denne artikel, men der er lagt et grundlag, der kan bygges videre på.

Alex Wittendorff

Thelma Jexlev: Lensregnskaberne – en oversigt. Lokalhistorisk afdeling, København 1978, 230 s., kr. 88,65.

Titlen på Thelma Jexlevs bog er ikke helt heldigt valgt, idet den ikke gør potentielle brugere opmærksom på, at der her foreligger en *registratur* over lensregnskaberne. Der er dog ikke tale om en af Rigsarkivet udarbejdet »officiel« registratur. En sådan har været savnet, og mangelen herpå har formentlig været medvirkende årsag til, at dette vigtige kildemateriale til det 16. og 17. århundredes historie kun i et begrænset omfang har tiltruk-

ket sig historikernes interesse. Det er derfor glædeligt, at Thelma Jexlev har udarbejdet en oversigt over de bevarede regnskaber.

Denne oversigt har tidligere været trykt som 3 artikler i Fortid og nutid. Da det er den samme sats, der er anvendt ved trykning af bogen, er sidetallene ikke blevet ændret, hvilket gør det lidt vanskeligt at finde rundt. Det er dog en stor hjælp, at bogen er forsynet med en detaljeret indholdsfortegnelse og gode person- og stednavneregistre.

På flere punkter er stoffet ikke konsekvent og systematisk gennemarbejdet med henblik på *brugerne* af lensregnskaberne. Regnskaberne er for øjeblikket under ompakning, og der vil i den forbindelse blive udarbejdet en ny registratur. Thelma Jexlevs oversigt vil imidlertid stadig være et godt hjælpemiddel for de mange historikere, der ikke kan rejse til København for at arbejde med de originale regnskaber, idet den registrerer lensregnskaberne, sådan som de findes på mikrofilmene. Det er i den forbindelse uheldigt, at oversigten ikke medtager den gruppe regnskaber, der ligger i »Diverse gods- og (lens-)regnskaber« – disse er nemlig medtaget på filmene – og at der ikke gives oplysninger om filmnumre. Det sidste ville mindske antallet af fejlrejsedepeditioner. Værdien heraf går klart op for den, der blot en gang har ventet 3 uger, og derefter fået en forkert film. Begge mangler kan sandsynligvis forklares ved, at manuskriptet til bogen er udarbejdet, før det blev besluttet at ompakke lensregnskaberne, og før der forelå en renskrevet registratur over mikrofilmene.

For de enkelte len er det angivet, hvem der var lensmand og i hvilken periode. Begrundelsen herfor er, at lensmandsskifter, lensammenlægninger m.v. kan forklare nogle af hullerne i regnskabsrækkerne (s. I, 574). Generelt er der først bevaret regnskabssekstrakter fra ca. 1570 og egentlige regnskaber fra ca. 1610. For brugerne af lensregnskaberne er det derfor overflødig, at der for et stort antal len gives oplysninger om lensmænd tilbage til før reformationen. Da oplysninger om lensmændene under alle omstændigheder kun gives for de len, hvorfra der er bevaret regnskabsmateriale, erstatter Thelma Jexlevs bog ikke engang Erslevs to opslagsværker om lensmændene.

Oversigterne over de bevarede regnskaber er ikke altid lige gennemskuelige. De er udarbejdet på basis af Rigsarkivets seddelregistratur og overtager derfor også en del af dennes mangler. F. eks. kan et oldenregister enten være skrevet ind som en integreret del af indtægtsregnskabet eller optræde som et selvstændigt bilag til regnskabet. I det første tilfælde vil oldenregisteret aldrig være opført i seddelregistraturen. I det sidste tilfælde kan der i seddelregistraturen stå, at der er bevaret bilagene litra A–F, uden at det er anført, at litra D er et oldenregister. Hvis Thelma Jexlevs oversigt ikke nævner noget oldenregister fra et bestemt år, betyder det altså ikke nødvendigvis, at et sådant ikke findes.

Også Terminologien kan volde problemer: Man har ikke i samtiden haft en entydig terminologi for alle dele af lensregnskaberne, og Rigsarkivet har det endnu mindre. Et register over betaling for udvist tømmer og brændsel kan således i det ene len være betegnet »register på solgt

ved« og i et andet »skovregister« eller »skovfogedregnskab«. En stramning af registraturrens terminologi ville sammen med en redegørelse for denne gøre det lettere at vurdere arten af regnskabsmaterialet.

Inkonsekvenserne i, hvad der er registreret, og den vaklende terminologi gør, at det kræver et godt kendskab til lensregnskaberne at få et bare nogenlunde præcist indtryk af det bevarede materiales omfang og indhold ud fra Thelma Jexlevs oversigter.

Bogen er ikke uden trykfejl, og retteslesbladet s. III, 382 bringer ikke dem alle. Jeg vil blot her bringe to rettelser, nemlig, at det fynske len Rugård (behandles s. II, 56) mangler i indholdsfortegnelsen, og at der i stedregisteret under Ristrupgård mangler en henvisning til s. III, 314, hvor dette len behandles.

Selvom Thelma Jexlev med sin bog ikke har leveret den ideelle registratur over lensregnskaberne, kan der ikke være tvivl om, at historikeren – den professionelle såvelsom amatøreren – med hendes bog har fået et længe savnet værktøj i hænde.

Orla K. O. Damkjær

Allan Madsen: Tekstilindustriens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. I. Bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850. Københavns universitets Institut for Kultursociologi, 1979, 323 s., ill., kr. 54.15.

Den danske marxistiske historieforskning har indtil for nylig i det væsentligste debatteret teoretiske og metodiske problemer. Denne debat synes nu så vidt fremskredet, at der er skabt grobund for større historiske fremstillinger på marxistisk grundlag. I alle tilfælde har de sidste tre til fire år været vidne til fremkomsten af i alt tre større historiske arbejder, alle med hovedvægten lagt på den danske feudalisme. Der kan måske være grund til at indskyde, at feudalismen i Danmark ifølge den marxistiske terminologi strækker sig fra slutningen af 1100-tallet til omkring midten af 1800-tallet. Først herefter skabte en række samvirkende faktorer forudsætningen for det kapitalistiske samfunds etablering.

Det kan umiddelbart undre, at de første danske marxistiske historiefremstillinger er koncentreret til feudalismen, idet den marxistiske teori først og fremmest er en teori til forklaring af det kapitalistiske samfunds modsætning og udvikling. Årsagen er måske den, at de danske historikere ved at fokusere på feudalismen ønsker at finde frem til det kapitalistiske samfunds rødder. En måske nok så nærliggende forklaring er, at tiden mellem 1100 og 1850 i ganske synderlig grad er gennemplojet af tidligere historikere. Den marxistiske historiker kan for denne periode støtte sig til et væld af trykte kilder, såvel primære som sekundære.

Af de omtalte tre større værker om den danske feudalisme er Allan Madsens bog den tredje i rækken. Hans arbejde er første del af et planlagt trebinds værk, som skal føre den danske tekstilindustri udviklingsforløb op

til nutiden. I det foreliggende bind vil Allan Madsen – som han udtrykker det – give en »videnskabelig funderet fremstilling« af den danske tekstilindustri udvikling fra omkring 1600 til 1850.

Allan Madsen har dog stort set ikke beskæftiget sig med de primære kilder. Hans arbejde hviler hovedsageligt kun på allerede foreliggende fremstillinger, som tolkes ud fra marxistisk teori og metode for at se, »hvorledes de sekundære fremstillinger passer ind i og eventuelt roker ved de teoretisk sammenfattede sammenhænge«. Teorien er altså udgangspunktet, selv om den anvendte metode måske som konsekvens får, at »vi sine steder utvivlsomt foretager hasarderede og unuancerede sammenfatninger, og at måske omtvistede spørgsmål fremstår som entydige kendsgerninger«.

Den her givne anmeldelse er et forsøg på at bedømme arbejdet ud fra dets egne præmisser. En i snæver forstand historisk kritik ligger altså uden for denne anmeldelses rammer.

Anvendelsen af marxistisk teori og metode har unægtelig iøjnefaldende fordele, hvilket også – omend mere sporadisk – fremtræder i Allan Madsens arbejde. At betragte en historisk periode ud fra klassekampteorien og underkaste samfundsformationen – for at anvende et yndet marxistisk udtryk – en dialektisk analyse, er efter anmelderens opfattelse af betydning for at fremhæve væsentlige træk i det historiske udviklingsforløb. Den marxistiske analyse kan afsløre træk i udviklingen, som hidtil er overset, og den muliggør en helhedsopfattelse af de store sammenhænge, som tidligere havde tendens til at drukne i en fragmentarisk og sektionaliseret historieskrivning uden fast indre sammenhæng. Det er netop fremdragningen af tekstilproduktionens organisatoriske former, set i lyset af den feudale samfundsorden, dennes iboende modsætninger og udvikling, som er bogens fordel. Den redegør på overbevisende måde for, hvorfor den danske manufakturpolitik, der så småt tog form fra omkring 1600 for at kulminere i anden halvdel af 1700-tallet og første årti af 1800-tallet, på forhånd var dømt til at mislykkes.

Den marxistiske metode i den Allan Madsen'ske udformning har imidlertid også sine mangler og faldgruber, som det ikke er lykkedes forfatteren at styre uden om. Blandt disse kan der være grund til at fremhæve navnlig fire, som uden vanskeligheder kunne suppleres med flere. Men som sagt, vi begrænser os til disse fire:

1. En fortabelse i metode-, teori- og fortolkningsproblemer.
2. Anvendelse af et stift og unuanceret skema, som så hårdt presses ned over de historiske fakta, at væsentlige træk i udviklingen afskæres.
3. I forbindelse med punkt 2 må fremhæves en eklektisk kildebehandling og fremstillingsform, eklektisk i den forstand, at vigtige kendsgerninger, som ikke synes at harmonere med teorien, udelades.
4. Indre modsigelser i fremstillingen, som delvis er en følge af den eklektiske metode.

Lad os først se på punkt 1. Alt i alt omfatter bogen ca. 300 sider, hvoraf mindre end 40 pct. direkte vedrører den

danske tekstilindustri. De øvrige behandler den almindelige økonomiske og sociale udvikling i Danmark og England og fremfor alt metode-, teori- og fortolkningsproblemer, ofte kommenteret i et quasi-videnskabeligt og opstølt sprog, som tidvis gør læsningen til en prøvelse. Lad os fremdrage et eksempel, som endda ikke hører til de værste: »Hvad nu det metodiske nærmere angår, er det et afgørende grundsynspunkt, at de nutidige forhold er historisk producerede, og at den historiske specificitet og den totalsamfundsmæssige refleksion er enhver materialistisk videnskabs grundbestemmelse. Hermed er imidlertid også sagt, at en historisk marxistisk metode ikke kan formuleres og almengøres fra det genstandsområde, fremstillingen skal formidle indsigt i og begribelse af . . . Med formuleringen af det metodiske grundsynspunkt, at det er det undersøgte genstandsområde, der bestemmer metoden (grundlæggende kategorier og bestemmelser og konkrete fremgangsmåder ved indarbejdelse af empirisk materiale i fremstillingen), er der formuleret en afgørende ledesnor, men derfor er alle problemer ikke løst«. Den læser, der har kunnet holde opmærksomheden fanget, vil sikkert stille det spørgsmål, om der hermed er løst noget problem overhovedet. Og den ikke-»universitære« offentlighed, som forfatteren nærer et lønligt håb om også vil læse bogen, er formentlig faldet i søvn inden side 9, hvorfra ovenstående citat stammer.

Ad punkt 2. Som tidligere anført så forfatteren det som sin opgave at undersøge, »hvorledes de sekundære fremstillinger passer ind i og eventuelt rokker ved de teoretisk sammenfattede sammenhænge«. Der er imidlertid intet, der rokker ved Allan Madsens opfattelse af de »teoretisk sammenfattede sammenhænge«. Man leder forgæves efter en nuancering, eventuelt supplerer for ikke at tale om en revision af den marxistiske teoridannelse i forsøg på at gøre den til et mere smidigt redskab for analysen. Derimod står det klart, at litteraturudvalget er foretaget med henblik på at verificere de på forhånd fastslåede teoretiske synspunkter. Det gælder frem for alt i skildringen af de sociale forhold i England, hvor hovedkilderne er Engels og Gustav Bang. Men fremfor alt G. Bangs redegørelse for de sociale følgevirkninger af den industrielle revolution hviler på et i høj grad ukritisk referat af sundhedskommissionernes beretninger og er forældet. Den righoldige litteratur fra tiden efter århundredskiftet om de sociale forhold i England fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet har forfatteren ladet ligge uanvendt.

Vi har hermed bevæget os ind på punkt 3: Den eklektiske fremstillingsform. Hvor det drejer sig om den danske tekstilindustri's udvikling, har forfatteren af gode grunde ikke kunnet begrænse sig til en socialistisk faglitteratur, da der slet ikke eksisterer industrihistoriske fremstillinger på marxistiske grundlag. Men på dette område klippes ganske hårdhændet de fakta og udviklingslinier, som ikke harmoniserer med teorien, væk. Der kan fremhæves utallige eksempler herpå. I denne forbindelse vil vi begrænse os til at fremhæve blot to:

I afsnittet om arbejderne i 1700-tallets danske tekstilmanufaktur – som i øvrigt ensidigt hviler på Bro Jørgensens redegørelse i Industriens historie i Danmark,

anføres bestemmelserne fra 1741, hvorefter en arbejders opsigelsesfrist var på 14 dage, hvorimod arbejdsgiveren kunne afskedige arbejderen uden varsel. Med rette kommenterer forfatteren: »Kapital-lønarbejderforholdet fremstod endnu åbenbart og utilsøret ensidigt til fordel for kapitalen«. Så langt så godt. Men i forordningen af 1800 – som også omtales af Bro Jørgensen – blev det bestemt, at i tilfælde, hvor der ikke forelå kontrakt, var opsigelsesvarslet for begge parter, arbejder som arbejdsgiver, 14 dage. Dette nævnes ikke med et ord.

I afsnittet: »Etablering af en klasse »frie« lønarbejdere i Danmark«, anfører forfatteren – sikkert med rette – at der mellem 1820 og 1870 opstår en landlig »industriel reservearmé«, men antyder med nogle kryptiske bemærkninger at fremkomsten af denne reservearmé som baggrund havde ekspropriation af de umiddelbare producenters jord (s. 295). Denne påstand savner i alle henseender ethvert grundlag!

Forfatterens forsøg på at bestemme denne »industrielle reservearmés« størrelse på grundlag af Jørgen Pedersens sammentælling af husmænd, daglejere, tyende o.a. fører til helt groteske tal. Flertallet af disse personer var nemlig ikke som fremhævet af Allan Madsen »fuglefri«. Størsteparten havde et stykke jord og en meget anselig del af dem tilmed så meget jord, at deres brug med rette kunne henregnes under landbrugsbedrifter. Dette er netop et særtræk ved den danske udvikling, men berøres ikke af forfatteren. I samme afsnit gives der en ret udførlig skildring af lejemændenes utrygge tilværelse. Men at der fandt en udvikling sted i disse årtier, som var karakteriseret ved en påfaldende stigning, såvel absolut som relativt, i antal husmænd, der blev selvejere eller arvefæstere, forbigås ligeledes. Det kan tilføjes, at såfremt Allan Madsen ikke suverænt havde set bort fra disse kendsgerninger, havde han formentlig fået en i hvert fald delvis forklaring på, hvorfor udvandringen til Amerika var langt mindre i Danmark end i Norge og Sverige (s. 299).

Som nævnt i punkt 4 kan den eklektiske fremstillingsform i værste fald føre til indre modsigelser i redegørelsen. Lad mig nævne et enkelt eksempel, som forekommer mig nok så afslørende. Side 241 – i et afsnit om England – forklarer forfatteren, at den relative merværdis produktionsmetode åbner »for en uset udvikling af den absolutte merværdi, der til sidst omfatter døgnets 24 timer og (i England) truer med at udslette den arbejderklasse, der er hele produktionsmådens grundlag«. Selv om der kunne være god grund til nærmere at behandle postulatet om, at udviklingen af den absolutte merværdi ender med at omfatte alle døgnets 24 timer, vil jeg i nærværende sammenhæng lade dette ligge og i stedet hæfte mig ved påstanden om, at den industrielle udvikling truede med at udslette den arbejderklasse, som var produktionens grundlag. Hvorledes kan denne påstand rime sammen med de på ss. 94 og 260 givne oplysninger om, at den engelske befolkning (d.v.s. befolkningen i England og Wales) mellem 1750 og 1800 forøgedes med 40 pct., og fra 1800 til 1850 fordobledes. Kan det tænkes, at den formidable forøgelse i 1800-tallets første halvdel alene eller i alt væsentlig skyldes over- og mellemklassernes formering? Naturligvis ikke! Der er noget fundamentalt galt ved Allan Madsens redegørelse, og det er ikke oplys-

ningerne om befolkningsforøgelsen, der er fejlagtige.

For til slut at afrunde denne anmeldelse med et par generelle betragtninger, så turde det stå uimodsagt, at enhver teori i den historiske og samfundsvidenskabelige forskning må vurderes ud fra dens evne til at bringe sammenhæng i og føre til forståelse af de væsentligste kendsgerninger i det historiske udviklingsforløb. Jeg vil mene, at den marxistiske teori ikke er noget uegnet instrument i en kyndig og ikke-dogmatisk analytikers hænder. Allan Madsen er næppe nogen af delene, og derfor overskygges bogens gode sider så afgjort af dens højst øjnefaldende mangler.

Richard Willerslev

José María Alegre: Las relaciones hispano-danasas en la primera mitad del siglo XVIII. Revue *Romane*, numéro spécial 14. Copenhague 1978. Akademisk Forlag. 534 s. m. indeks og resumé på dansk. Kr. hft. 125, indb. 150.

Den spanske lektor ved Københavns Universitet, José María Alegre, har siden 1964 systematisk interesseret sig for spansk-danske forbindelser især i 1700-tallet. Resultatet af denne interesse og mange års studier foreligger nu i form af et digert værk om de spansk-danske diplomatiske og handelspolitiske forbindelser i første halvdel af 1700-tallet. I forhold til Alegres udgangspunkt og interessefelt er det foreliggende værk en indsnævring, der sikkert har været nødvendig på grund af den store kildemængde, som er tilgængelig. Bogen er centreret omkring den traktat, der blev afsluttet mellem Danmark og Spanien i 1742; en traktat, der i realiteten dog ingen betydning fik p.g.a. særlige omstændigheder, som Alegre redegør for.

På flere punkter er der tale om et pioneararbejde. Generelt er således mange sider af den danske udenrigspolitik og det danske diplomatiske historie endnu ikke behandlet, og m.h.t. forbindelsen mellem Spanien og Danmark kan det eksisterende antal værker knapt tælles på én hånd. Det væsentligste, og det, som formentlig vil være kendt af flere danske historikere, er Emil Gigas' disputats fra 1883 om den spanske gesandt i København 1647-53 grev Bernardino de Rebolledo. På denne baggrund kan det beklages, at Alegres bog er udsendt på spansk, selvom der bagest i bogen er givet et fyldigt resumé på dansk. Den sparsomme danske historiske litteratur vedrørende Spanien og forholdet til dette land burde være blevet beriget med en sådan bog. En mulighed ligger der imidlertid i at opfordre Alegre til at udvide resumeet, forsyne det med de nødvendige noter og kildehenvisninger og udsende det som artikel i et dansk historisk tidskrift, hvorved emnet ville blive præsenteret for danske historikere. Udsendt på spansk i en serie, der primært er sprogvidenskabelig og sproghistorisk, vil bogen næppe stimulere danske historikere til at tage dette store og uopdyrkede emne op.

Bogen må opfattes som en monografi over forudsætningerne og tilblivelsen af den spansk-danske handel-

straktat af 1742. Ud over en oversigt over dansk historie i første halvdel af 1700-tallet og en redegørelse for den spanske gæld til Danmark, beskriver Alegre primært beghederne fra 1730erne og til 1760erne, altså perioderne før og efter traktaten. Alegre betegner henholdsvis *gælden* og *traktaten* som de to hovedproblemer i forholdet mellem de to lande i 1600- og 1700-tallet. Gælden stammede tilbage fra begyndelsen af 1600-tallet og blev først formelt bragt ud af verdenen ved en traktat af 25. februar 1860. Efter Pyreneerfreden 1659 sendtes Cornelius Lerche som dansk gesandt til Madrid for at genoprette de handelsforbindelser mellem Danmark og Spanien, der var blevet afbrudt af 30 års-krigen. Samtidig skulle han præsentere fordringer på værdien af de danske skibe, som var blevet opbragt af spanierne 1623-59. Der opnåedes kun delvis betaling, og senere blev gælden konverteret til en ny gæld.

Alegre har gode sproglige forudsætninger for at skrive denne bog, og han udnytter på en meget dækkende måde såvel det danske som det spanske kildemateriale. Der fremkommer flere enkeltheder, som ikke tidligere har været almindeligt kendt inden for dansk historie. Således gav Danmark under de indledende drøftelser med Spanien udtryk for ønsket om at købe øen Puerto Rico af Spanien. Man håbede derigennem de facto at få anerkendt sine andre besiddelser i Vestindien; noget den spanske regering aldrig havde gjort.

Det kan sjældent undgås, at diplomathistorie på mange virker lidt kedelig. Alegres bog er nok ingen undtagelse herfra, selvom beskrivelsen af forhandlingerne flere steder virker spændende. Alegre er i stand til at kigge begge parterne i kortene og blotlægge deres taktik, men detaljerne er mange.

Handelstraktaten fra 1742 kom faktisk aldrig til at fungere. Den blev ganske vist underskrevet, men personskifter i Madrid kort tid efter underskrivelsen bevirkede, at Spanien aldrig bekendtgjorde den. Årsagen til dette må søges i, at det var vanskeligt at få øje på de fordele, som Spanien ville have af denne, mens det var let at se de danske fordele ved traktatens indgåelse. Alegre har ikke fundet den endelige forklaring på, at spanierne i første omgang gik med til traktaten, men han mener, at den må ses som et forsøg på at trække Danmark-Norge væk fra England og Østrig, som havde opfordret dette land til at gå med i den såkaldte Breslaurtraktat. Hvis dette er rigtigt, må man sige, at det spanske udspil lykkedes. Efter underskrivelsen ville de spanske ledere imidlertid ikke vedkende sig traktaten med Danmark, og søgte ved det som Alegre betegner kaldes »confabulación« (mummespil) at unddrage sig dens forpligtelser. Dette resultatet i en afbrydelse af de diplomatiske forbindelser mellem de to lande 1753-57.

Alegre gør meget omhyggeligt rede for traktatens kildeforlæg og dens verbale inspiration. Resultatet af disse meget vidtgående undersøgelser er, at Alegre kan påvise, at det danske udkast er inspireret af traktater fra 1604, 1630, 1641 og adskillige senere traktater, ligesom noget tilsvarende kan påvises for det spanske udkasts vedkommende. En sådan undersøgelse kan selvfølgelig være interessant i sig selv, men den bruges i virkeligheden ikke til noget i den foreliggende bog. Ved udformningen af et

traktatudkast vil man naturligvis altid benytte sig af eksisterende forlæg, der i emne ligger tæt op af det, den aktuelle traktat skal bruges til. I et afsnit, der fylder 25% af bogen, gengives en lang række af de for undersøgelsen centrale dokumenter såvel fra de danske som de spanske arkiver. En udmærket idé, idet i hvert fald de spanske dokumenter, der er fundet frem, er vanskeligt tilgængeligt for danske historikere. Bogen er endvidere forsynet med en fyldig litteraturliste, i hvilken man bemærker sig G. Hansen: »Sædelighedsforholdene hos Landbefolkningen« og undrer sig over i hvilken forbindelse forfatteren har haft brug for denne bog til den foreliggende undersøgelse.

Alegres bog er absolut er bekendtskab værd for den spansk-kyndige historiker eller for den, der interesserer sig for dansk udenrigspolitisk historie og som må klare sig igennem med en ordbog. Alegres studier har været omfattende og dybgående, og det må formodes, at han ligger inde med meget stof endnu, der kan bearbejdes og udendes. Vi har brug for Alegres hjælp til at få taget hul på et hidtil uopdyrket felt af dansk historie.

Hans Chr. Bjerg

Bevaring af gamle tekstiler. Museumstekniske Studier 2, af Karen Jacobi, Minna Kragelund, Else Østergård. Nationalmuseet 1978, 160 s., ill., kr. 84.

Inspirationen til den ovennævnte bog har været, at forfatterne i deres arbejde på Nationalmuseet har erfaret, at der blandt museumsfolk er et udtalt ønske om at få oplysninger om bevaringsmetoder til ældre tekstiler. Bogen søger at afhjælpe dette behov således, at der lægges hovedvægt på bevaringstekniske problemer vedrørende tekstiler fra de sidste 2-300 år.

Emnet er kompliceret og stort, og det vil i mange tilfælde kræve en særlig fagkundskab samt adgang til laboratorier og værksteder. Vel vidende, at mange museer ikke kan opnå adgang til de optimale bevaringstekniske muligheder, gives der i bogen en række forslag til enkle og anvendelige fremgangsmåder ved behandlingen af ældre tekstiler.

Bogen er opdelt i tre hovedafsnit. Første afsnit omhandler restaurering og konservering af tekstiler. For begge metoder gælder det, at konservatoren søger at standse nedbrydende processer for derigennem at forlænge tekstilets levetid. Før konserveringsprocessen sættes igang er det nødvendigt at foretage en omhyggelig præcisering af tekstilets karakter og vurdering af nedbrydningens omfang og årsager. Forskellige forundersøgelser metoder gennemgås, her kan nævnes analyser af fibre, fremstillingsteknikker og farvninger. Dernæst gennemgås forskellige metoder til rensning, efterbehandling og understøtning af slidte og mørnede tekstiler.

I bogens andet afsnit beskrives hensigtsmæssige metoder til magasinering af tekstilerne. Genstande som f.eks. faner, dyner, dækketøj, dragter, paraplyer og dukker får en særlig omtale. Ligesom der gøres rede for forskellige

hjælpe midler i form af hylder, skuffer og specialpapir der kan anvendes i magasinerne eller i forbindelse med de forhåndenværende skabe og kister, som allerede anvendes på de fleste museer.

I bogens sidste hovedafsnit gøres der rede for udstillingsprincipper og hensigtsmæssige fremvisninger således, at genstandene skånes mest muligt. Endelig redegøres der for, hvordan nogle museer har indrettet særlige studierum for at imødekomme publikums ønske om at få lejlighed til at studere tekstiler på nært hold. Atter andre museer har udarbejdet undervisningsmateriale, der sendes ud i vandrekasser til studiebrug. Bogen er yderligere forsynet med en liste over danske museer, hvor der findes tekstilsamlinger, en litteraturliste omhandlende bøger og artikler vedrørende såvel tekstil-tekniske som kulturhistoriske emner og sluttelig en ordliste.

Der er givetvis behov for oplysning om det foreliggende emne, ikke alene blandt museumsfolk, men også blandt den del af befolkningen der stadigvæk har ældre slægtsklenodier liggende. Man må oprigtigt ønske, at folk bliver opmærksomme på at behandle de ældre tekstiler med omhu således, at de førindustrielle håndværksmæssige frembringelser kan bevares for eftertiden. Men at behandle virkelig skøre tekstiler er en vanskelig sag – også selv med bogen i hånd – det er forfatterne imidlertid også klar over. Tidligere tiders stoffer og farvninger tåler f.eks. sjældent de vaske- og rensningsmidler, der bruges i dag. Man må håbe, at brugerne af bogen ikke nøjes med et opslag i stikordsregisteret, men at de læser hele bogen igennem for at få fat på alle de vigtige delprocesser, der skal til for, at resultatet skal lykkes. Men netop – og især – fordi bogen bør læses som en helhed, kunne man have ønsket en mere stringent tekst. Bogen bærer præg af, at forfatterne tekster ikke er helt koordineret, hvorfor der er en række gentagelser og næsten identiske tekstpassager (se f.eks. s. 62 og s. 100, s. 13 og s. 104). Og det kan, skønt vigtigt, siges for tit at lys, snavs og møl er overmåde skadelige for tekstilerne. Værre er det, når man på side 62 får at vide, at ved at lægge tekstilerne i dybfryseren så dræbes møl og -æg, og så på side 100 får at vide, at man ihvertfald i Sverige har møl, der overlever denne kur. I skrivende stund har disse skadedyr måske allerede krydset Sundet!

En kritisk gennemlæsning af bogen før udgivelsen ville have sparet læseren for trættende gentagelser, men dette bør ikke overskygge at bogen på grund af emnets vigtighed bør nå ud til ihvertfald alle museer, lokalhistoriske arkiver og biblioteker.

Bodil K. Hansen

Minna Kragelund: Folkedragter – Landboliv i fællesskabets tid. Forord af Holger Rasmussen. Illustreret i farver af Beth Beyerholm. Lademann, 1978, 96 s., kr. 148.

Klædedragterne forud for industrialiseringen har ofte været genstand for opmærksomhed, ikke mindst har den voksende interesse for folkedans skabt et øget behov for en omtale af dragterne. I den foreliggende bog har dr.

phil. Holger Rasmussen skrevet forordet. Det præciseres her, at interessen for bøndernes klædedragt er berettiget udfra forskellige kulturhistoriske synspunkter, idet dragterne både kan ses som et værn mod det danske vejrlig, men lige så vel som social standsmærke og som signalment af bærerens stilling i sit miljø og sin tid. At dragten er afhængig af både tid og miljø, turde være indlysende, og den rivende materielle og åndelige udvikling, som den danske bondebefolkning gennemløb fra årene 1750–1900 ville have været velegnet til at vise samspillet mellem samfundsændringerne og dragtsignalerne. Desværre bliver disse faktorer ikke taget op til en nærmere undersøgelse eller samlet vurdering, ligesom der heller ikke afstikkes en anden gennemløbende idé for bogen. Fremstillingen får dermed et impressionistisk præg med mange fine enkeltoplysninger. Værket er opdelt i to hovedafsnit: »Landboliv i fællesskabets tid« og »Danske Folkedragter fra år 1750–1900«.

Minna Kragelund indleder sin fremstilling med at belyse træk af landbolivet forud for landboreformerne. Landsbyens liv med dens interne love, fester og gilder rulles frem, ligesom der gives et indblik i fællesarbejdet omkring dyrkningen af jorden. Også den mørkere side af tilværelsen, såsom landboernes hoveriarbejde på godsene, beskrives. Specielt mærker man sig det omfattende og tyngende hoveriarbejde på Ørslev Kloster. Men hoveriarbejdet blev som bekendt gradvist ophævet i følge med landboreformerne, ligesom reformerne iøvrigt fik en dybtgående virkning for landsbyernes liv og organisation, dels p.g.r.a. ophævelsen af markfællesskabet og udflytningen af gårdene, og dels p.g.r.a. skiftet fra fæste til selveje af gårdene. Denne overgang til selveje betød, at de nye selvejerbønder fik mulighed for at dyrke jorden mere intensivt, og at de i højere grad end tidligere fik lejlighed til at arbejde for egen fordel. Men også på anden måde forandredes bøndernes vilkår, idet de efter udskiftningen ikke længere havde del i det nære sociale fællesskab, der havde været forbundet med tilværelsen i landsbyerne; hvorfor det sociale fællesskab efter udflytningen i højere grad blev koncentreret til selve familieheden. Det er derfor relevant når forfatteren på de følgende sider belyser træk af arbejdsfordelingen blandt alle gårdhusholdets medlemmer. Endvidere beskrives nogle af bondefamiliernes biernæringer såsom fremstillingen og salget af bl.a. jydepotter, tekstiler og træsko. En handel som kunne understøtte den fælles økonomi, men som også indbragte den ekstrafortjeneste der kunne danne grundlaget for købet af det yndede kramtøj i form af silke, sølvknapper og -smykker til besætning på stadstøjet.

Forfatterens pen flyder let, men der er kun meget lidt i fremstillingen der peger henimod det opbrud i normer, der fandt sted, og som kunne have dannet grundlaget for vurderingen af bogens sidste afsnit om dragterne i den lange tidsperiode fra 1750–1900. Man mangler tillige en nærmere tidspræcisering, fremfor udtryk som »i gamle dage«, (s. 9, s. 20) og hvad dækker begrebet »fællesskabets tid«? Fællesskabet og -arbejdet før landboreformerne er indlysende, men dragtbeskrivelsen dækker perioden helt til år 1900. I slutningen af det 19. årh. var der endvidere opstået et nyt fællesliv gennem de kulturelle foreninger og andelsbevægelsen. en helt konkret fejl har indsne-

get sig s. 13, hvor det nævnes, »Ved forordning af 1791 blev det påbudt landsbyerne at udnævne en sognefoged ... 100 år senere blev der indført sogneforstanderskaber«. Det var vist kun 50 år senere, altså i 1841.

I bogens sidste afsnit præsenteres en lang række egnsdragter, der fremtræder meget smukt og sikkert udført af tegneren Beth Beyerholm. Kendere af Nationalmuseets bøger og samlinger af bondedragter vil nikke genkendende til dem. Man kunne have ønsket at Nationalmuseets magasiner i højere grad havde været tilgængelig for tegneren, således at også andre genstande kunne have været vist frem for offentligheden. Dette suk til trods, skal det fremhæves, at der i bogen er sans for de små, men betydningsfulde detaljer. Her tænkes på de fine illustrationer af bl.a. landboernes træsko, vanter, solhatte og på gengivelsen af børnenes dåbstøj. Til alle illustrationer knytter forfatteren meget fyldige oplysninger. Det lønner sig at læse hele bogen igennem, også fordi der under de enkelte egnsafsnit gemmer sig oplysninger også fra andre landsdele. Og alt ialt gives der mange træk af kulturhistorisk interesse.

Bodil K. Hansen

Hanne Frøsig Dalgaard: Hedebo. Nationalmuseet. 1979. 90 s., ill., kr. 48,50.

I 1977 udsendte Nationalmuseet Hanne Frøsig Dalgaards bog »Hedebosyninger – belyst teknisk, historisk, socialt og topografisk« i skriftrækken Working Papers of the National Museum 4–4a (anm. i FORTID og NUTID bd. XXVIII s. 153f). To år senere udsendte Nationalmuseet endnu en bog af Hanne Frøsig Dalgaard om syningerne fra hedeboegnen, denne gang under titlen »Hedebo«. Det er denne bog, som skal anmeldes her.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit: en indledning og et katalog. I indledningen, der fylder 10 sider, rideses baggrunden for hedebosyningerne kort op. Ligeldes beskrives de forskellige typer udsyninger, og deres anvendelse forklares. Kataloget indeholder glimrende billeder af syrekvisitter og repræsentative udpluk af udsyninger. Endvidere er bogen forsynet med litteraturliste og et resumé på tysk.

Læseren har imidlertid vanskeligt ved at finde ud af, hvad formålet med bogen egentlig er. Det anføres nemlig ikke direkte af Hanne Frøsig Dalgaard. Man kan få indtryk af, at den skal tjene som en indføring i eller vejledning til Nationalmuseets samling af hedebosyninger (s. 7); men bogen rummer også billeder af syninger, der tilsyneladende ikke indgår i museets samling (s. 20–21). Med kendskab til Hanne Frøsig Dalgaards anden og dydbørende afhandling om hedebosyningerne kan man ikke undlade at undre sig over, hvorfor udsendelsen af de to publikationer om hedebosyninger ikke er blevet bedre koordineret. Afhandlingen »Hedebosyninger – belyst teknisk, historisk, socialt og topografisk« har et vældig godt og fyldigt tekstafsnit men lider under mangel på illustrationer – et forhold H.F.D. søger at kompensere for med henvisning til bogen fra 1979! I »Hedebo« ligger

hovedvægten på illustrationerne, mens tekstafsnittet er kort (i alt væsentligt et resume af H.F.D.s første afhandling om emnet). De to afhandlinger supplerer således hinanden men er på den anden side også identiske på en lang række punkter. Efter anmelderens opfattelse ville en samarbejdning af de to afhandlinger til en bred og dækkende fremstilling have været oplagt. Både emnet og læserne havde været bedre tjent hermed – hvor interessant et fænomen, hedebosyningerne end er.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren. Kbh. 1976. 256 s. 104 ill. (Skrifter udg. af Lokalhistorisk Afdeling nr. 6), kr. 51,20.

Som illustrationsmateriale i kulturhistoriske skrifter benyttes i udstrakt grad malerier, stik, tegninger m.v., fortrinsvis billeder med fortællende indhold (genremalerier). Det er en længe gældende praksis, der ikke er blevet mindre med årene og den stigende formidlingsproces, der ikke er begrænset til bogproduktion. Fjernsynet er således storforbruger af billedstof.

Det er således rimeligt at spørge om anvendeligheden af dette billedmateriale. Hvilken kildeværdi har det? Eftersom etnologer er talrige i forbrugergruppen, er det rimeligt, at det først og fremmest er dem, der har stillet spørgsmålet og søgt at give svaret herpå. Fra vort naboland kan nævnes en lille, indtrængende studie af Sigfrid Svensson, der i årbogen for det kulturhistoriske museum i Lund for 1963 har givet en vigtig analyse af genrebillede-materialet fra Sydsverige (Kulturen 1963, 25–37). Hans konklusion er, at der her findes et uvurderligt materiale, thi »skildringer og beskrivninger i ord ge aldrig samma realitet som bilden«, men, tilføjer han, »i 1800-talets stora folklivsmålningar möter oss dock ofta et förfalskat eller åtminstone tillrättalat folkliv. Realismen är i stället at söka i förarbetena, i pennteckningar, lavyrer och oljeskisser av det slag, som här avbildas«. En kritisk holdning, en egentlig kildekritik, må derfor udøves overfor det billedmateriale, man vil benytte.

Det er et tilsvarende arbejde, Marianne Zenius har taget op på dansk genremaleri fra forrige århundrede, idet hun har valgt at analysere tre typiske repræsentanter, som hun belyser ud fra deres værker: skitser, udkast og færdige arbejder med inddragelse af brevmateriale og skildringer af malernes virksomhed. Da den efterhånden ligger ret fjernt, er det kun i Exners tilfælde muligt at indhente mundtlig tradition på første hånd.

Valget af de tre kunstnere må siges at være repræsentativt til formålet, idet deres miljø og arbejdsmåde skiller sig klart ud fra hinanden. Deres virke og værker er detaljeret belyst og karakteriseret, og det udgør hovedbestanddelen af bogen. Men inden da findes et par væsentlige afsnit, hvor forfatteren stiller spørgsmålet: Hvad er et genremaleri? og forsøger en nærmere definition heraf,

hvad kunsthistorikere kun sjældent har forsøgt sig på. Zenius ender med at tilslutte sig den definition, som amerikaneren G. B. Washburn har benyttet i sin katalog: Pictures of Everyday Life. Genre Painting in Europe 1500–1900: »Et genremaleri fremstiller en scene fra hverdagslivet, hvori menneskefigurer, der behandles som typer, skildres anonymt. Billedet skal fremstille malerens samtid«.

I et følgende afsnit drøftes, hvorfor forrige århundredes genremalere søgte deres motiver blandt bønder og fiskere, og forklaringen findes i kunsthistorikeren Høyens proklamation om, »ud af folkelivet at gribe de oprindelige stammetræk, så at disse klart træde os i møde«, som han fremsatte i et foredrag i 1844. Med understregningen af det oprindelige er det forklarligt, at malerne fortrinsvis valgte at skildre det, der var lige ved at forsvinde.

Som et tredje indledende afsnit behandler Zenius brugen af genremaleriet som illustrations- og kildemateriale, hvor synspunktet afprøves på en række først og fremmest skandinaviske publikationer, og endelig vender hun i slutningskapitlet tilbage til problemet og når – hvad der ikke kan overraske – til samme vurdering som Sigfrid Svensson med en yderligere understregning af nødvendigheden af en kritisk holdning til anvendeligheden af billedstoffet. Det er således en nyttig bog for kulturhistoriske forfattere.

Holger Rasmussen

Johannes Thoms: Adolph Hannover (1814–1894). En medicinsk-historisk studie. Kbhvn. 1978. 63 s., kr. 24.

Perioden 1830–50 er blevet kaldt lægevidenskabens oplysningstid. I perioden op til midten af århundredet sker der en radial ændring i hele fundamentet for medicinen. Med udgangspunkt i de mange landvindinger inden for såvel fysik, matematik, kemi og sidst men ikke mindst udviklingen af instrumenter, ændres medicinens tilhørsforhold fra den middelalderlige naturfilosofiske skole til et grundlag byggende på eksakte observationer af såvel det syge som det raske legeme. Hermed blev medicinen endeligt tilknyttet de øvrige naturvidenskabelige fag, som vi idag finder det helt naturligt.

Adolph Hannover (1814–1894), som denne bog beskæftiger sig med, tilhørte den generation af læger der fik sin uddannelse efter de gamle principper, men som tidligt blev informeret om de strømninger der gik gennem Europa. Disse tilstande forårsagede, naturligt nok, at diskussionerne blev voldsomme, ja til tider til fjendskab mellem læger indbyrdes. Mange læger følte at de nye tanker mere end noget andet kritiserede og kasserede alt hvad man tidligere specielt inden for terapien havde bygget på. I dette havde de egentlig ret, idet videnskaben nok var i stand til at fortælle om nye opdagelser, men ikke hvordan man skulle forholde sig overfor disse. Således kan man generelt igennem det meste af århundredet tale om to retninger inden for medicinen: lægevidenskaben i modsætning til lægekunsten. I København f.eks. resulterede dette forhold til sidst i en spaltning af det agtværdige

Kgl. Medicinske Selskab, idet de progressive videnskabsmænd dannede deres egen klub: Philiatrien.

I denne kreds af fremsynede læger finder man Hannover. Han står idag som en af datidens fornemste repræsentanter for den videnskabelige retning. Som Danmarks første egentlige mikroskopiker ydede han en pionerindsats på en lang række felter indenfor såvel den normal-anatomiske som den patologiske anatomi, der specielt i udlandet blev højt vurderet. Hannover blev født af jødiske forældre, opvokset i København, hvor hans forældre sørgede for en opdragelse der på mange måder skulle gøre det så nemt for ham som muligt senere at begå sig blandt byens ikke-jødiske borgerskab. Familiens jødiske arv blev forvaltet uden ortodoksi. Efter et studium omfattende både naturvidenskab og medicin, tog Hannover på to års studieophold, hvor han særlig blev knyttet til, og livsvarigt inspireret af datidens store fysiolog, Johannes Müller i Berlin. Det var Müller der først baserede fysiologien på sammenlignende anatomi, fysik og kemi. Det er her Hannover lærer mikroskopering og medvirker til udviklingen af mikroskopiteknik, en interesse han dyrker resten af sit liv. Men også Wien, Paris, London m.fl. blev besøgt og studeret intenst, sådan som det var skik blandt den tids unge medicinere. Han var helt klar over uddannelsens utilstrækkelighed, videnskabeligt set. Havde man råd, var det en selvfølge, at man supplerede sin uddannelse i udlandet.

Under hele studieturen og efter hjemkomsten er Hannover meget videnskabeligt produktiv, hvilket han da også opnår universitetets anerkendelse for, men ved en konkurrence om et ledigt lektorat ved universitetet taber han til fordel for den senere finansminister Emil Fenger, almindeligvis omtalt som datidens lyseste hoved. Et par år senere forsøger Hannover endnu engang at få ansættelse ved universitetet, hvilket ville have givet ham mulighed for at dyrke videnskaben som hovedbeskæftigelse. Det lykkedes imidlertid heller ikke denne gang, hvorefter han nedsætter sig som praktiserende læge i København. Som bibeskæftigelse er han en årrække visitorator for hospitalsvæsenet, og benytter sig desuden af sin ret til at holde private forelæsningsrækker på universitetet. Den videnskabelige forskning bliver på frivillig basis hele livet igennem.

Med års mellemrum rejser Hannover til diverse europæiske forskningssteder og holder sig således løbende i personlig kontakt med de internationalt førende forskere. Denne kontakt har øjensynligt været til gensidig inspiration, det ses ikke bare af Hannovers arbejder, men også af udlandets anerkendelser i form af æresbevisninger som tildeles ham. Specielt er hans arbejder indenfor nervefysiologien og mikroskopiteknikken internationalt berømt. Ialt beløb hans samlede videnskabelige produktion sig til over 100 artikler, fordelt på ca. 10 forskellige emnekredse. Kort kan det siges at Hannover videnskabeligt bearbejdede et bredt udsnit af de medicinske problemer han gennem sine forskellige hverv kom i berøring med. Foruden mikroskopien brugte han også tidens anden store landvinding: Statistikken.

Læge Johannes Thoms har i en årrække beskæftiget sig indgående med Hannover, såvel som videnskabsmand som menneske. Dette studium er det første virkelig dybt-

gående. Siden 100-årsdagen for Hannovers fødsel (1914), hvor 3 professorer holdt mindeforelæsninger, har litteraturen været meget begrænset og utilstrækkelig. Thoms' arbejde omfatter ialt 8 store artikler, alle trykt i »Bibliotek for læger«, med undtagelse af den første. De 7 arbejder omhandler centrale emner, (introduktion til kildematerialet, medicinens stil. i København, det fysiologiske studiums sit., H. som mikroskopiker, H.'s liv og personlighed, samt en vurdering af H.'s videnskabelige forfatterskab, udkommet i den her nævnte rækkefølge). Den 8. publikation er den, der her er taget udgangspunkt i. Den summerer op og heri trækker forfatteren sine hovedkonklusioner frem. Dette sidste arbejde er udgivet selvstændigt, under ovennævnte titel, i forbindelse med at hele det samlede arbejde blev indgivet til forsvar for den medicinske doktorgrad.

Hele arbejdet formål har for Thoms været at nå frem til et klarere billede af Hannovers personlighed og en bedre forståelse for hans skæbne, samt at søge hans videnskabelige indsats vurderet i en bredere sammenhæng. Grundlaget herfor har været en selvstændig transkription af Hannovers rejsedagbog og breve, og en analyse af primærkildens oplysninger om en række europæiske forskere og den lægevidenskabelige udvikling på Hannovers tid. Dette kildemateriale brugte medicinhistorikeren J. Salomonsen i 1914 også; der er således ikke fremdraget noget egentligt nyt kildemateriale, men hvor Salomonsen var bundet af foredragsformen er Thoms i stand til at formidle betydelig flere nuancer og detaljer.

Rejsedagbogen som har været hovedkilden er yderst umfangrig, 300 tætskrevne sider, med oplysninger ikke bare fra de medicinske studier, men også om alle andre former for oplevelser af kulturel og menneskelig art, Hannover havde på sine ialt 11 rejser. Thoms har forståeligt nok fundet det nødvendigt, men for en historiker lidt kedeligt, at udelade alt kulturhistorisk stof, og kun koncentrere sig om en kontrol af kildematerialets hovedpunkter, at få udarbejdet en fyldestgørende litteraturliste, samt at få verificeret flest mulige personalhistoriske enkeltheder.

I det her udgivne hefte har Thoms forsøgt en samlet vurdering med fremdragelse af nogle hovedlinier. Denne måde, kun at udgive konklusionerne, får bogen til at virke meget summarisk. Man får gang på gang lyst til at anklage forfatteren for overfladiskhed. Det viser sig dog at være uretfærdigt. Hvis man vil gøre sig den ulejlighed at dykke ned i de forudgående artikler, vil man opdage at forfatteren for det meste har en bred argumentation for hvert af sine hovedpunkter.

Med hensyn til beskrivelsen af Hannovers liv og skæbne har Thoms specielt forsøgt en afvejning af betydningen af Hannovers jødiske oprindelse. Tidligere biografier, bl.a. Salomonsen har tillagt denne kendsgerning stor betydning. Hannovers mislykkede konkurrencer er i denne forbindelse centrale. Var afgørelsen farvet af hans tilhørsforhold til den mosaiske tro? Thoms har ikke i kildematerialet fundet nogle beviser for dette, men Thoms konkluderer at Hannover hele sit liv *falte* sig diskrimineret. Som bevis henviser Thoms til udtalelser fra Hannover til hans nære ven Japetus Steenstrup (senere prof. v. univ. i naturvidenskab) i tiden umiddelbart efter konkurrencerne (1843).

At jøderne indtog en særstilling i datidens samfund er rigtigt. Det medicinske fakultet måtte således søge om dispensation for at Hannover kunne deltage i lektoratkonkurrencerne, men at det i sig selv skulle være en ydmygelse har Thoms igennem sin argumentation ikke overbevist mig om. Dels fordi selve dispensationen indeholder megen ros til de danske jøder i det hele taget og til Hannover specielt, og dels fordi universitetets fundats (stammede fra reformationen) uden tvivl har været Hannover yderst velkendt. Man krævede, at alle der sad i konsistorium skulle vedkende sig den Augsburgske konfession. Trods denne viden og med næsten en almindelig opdragelse bag sig, melder spørgsmålet sig, hvorfor assimilerer han sig ikke fuldstændigt? Andre af samtidens jøder går over til protestantismen, hvis omstændighederne krævede det. Også indenfor lægeverdenen er der eksempler, Levy bl.a., da han fik tilbudt en overlægestilling.

Thoms kalder Hannover en meget gudfrygtig mand, hvis gudstro (betegnes som deisme) skulle have betydet meget for ham, det er et af de svage punkter i Thoms argumentation, da de eksempler der er i de grundlæggende arbejder, alle lige så godt kan rubriceres under datidens normale sprogbrug.

Det forekommer mig, at man må overveje om ikke Hannover på et tidspunkt har foretaget et bevidst valg mellem på de givne vilkår at forblive sin oprindelse tro eller for enhver pris at blive videnskabsmand. Et punkt der taler for at Hannover ihvertfald ikke for alt i verden ønsker en ren videnskabelig løbebane, er det forhold, at han siger nej tak til et professorat i udlandet. En bevidst livsholdning med deraf følgende konsekvenser kan umuligt give en livslang bitterhed.

Thoms følger den tidligere mening om Hannovers skæbne som værende hård, men hvor man tidligere tilføjede uretfærdig, modererer Thoms det nu til at hans jødiske baggrund blot har haft en afgørende indflydelse på såvel personlighedsudviklingen, som på den videnskabelige løbebane. Det er i det hele taget et spørgsmål om eftertidens vurdering ikke er farvet af en efterrationalisering, hvor man har taget udgangspunkt i den samlede videnskabelige produktion. Thoms gør ret i at fremdrage arv og opvækst, idet dette for os alle har en afgørende betydning for vort voksenliv.

Med hensyn til Hannovers videnskabelige produktion, gennemgås den omhyggeligt. Thoms forsøger at kortlægge de punkter hvor Hannover blot var blandt de førende, og hvor han var unik. Den generelle konklusion bliver dog, at ofte vil der være samtidighed i et problems løsning, når en række forskere arbejder efter ensartede linier og med samme mål. Med andre ord, det kan være svært at afgøre hvem der var den første i international sammenhæng. Lettere er det, når talen er om danske forhold, og her kan Thoms kun endnu engang slå fast at Hannover er den der foruden mikroskopien bliver ham der indleder kræftforskningen herhjemme. Det er så langt overvejende den teoretiske videnskab, Thoms har fordynet sig i. De sider af Hannovers forskning som havde sit udspring i hans praktiske lægearbejde, vægter Thoms ikke særlig tungt. Her viser Hannover ellers de sociale og medmenneskelige sider, sit engagement i sin samtid. In-

teressant er det at konstatere at han, med sin dybe indsigt i mikrobernes verden, sidder inde med den rigtige viden om f.eks. epidemiernes årsager, og gennem sine statistiske arbejder fører han beviser for sine påstande. Mærkeligt er det så at konstatere den tavshed der omgiver personen, såvel i medicinske kredse som i den brede almindelige debat. Tidens reformer indenfor sundhedsvæsenet og den offentlige hygiejne sker ikke på grund af Hannover, og ikke på basis af de nyeste forskningsresultater, derimod på baggrund af de vante forestillinger om sammenhæng mellem sundhed og sygdom som lægekunsten i århundreder havde bygget på. Een af foregangsmændene inden for hygiejniske reformer er således en karakteristisk repræsentant for traditionel medicin (Emil Horneman). Dette særlige skisma og Hannovers mærkelige tavshed glider Thoms let henover. Idet hele taget er Hannovers manddom repræsenteret udelukkende gennem analysen af hans værker. Kildematerialets karakter, dets dagbogsform med det meste stof fra de to store studieture i ungdommen (30erne og 40erne), betinger til en vis grad denne skævhed, og forklarer også den stærke tendens til kun at anskue Hannover i en international sammenhæng.

Thoms' samlede arbejde giver læseren et fyldigt indtryk af videnskabens udvikling og vilkår i midten af 1800-tallet. Det viser også Danmarks position og orientering i en internationalt medicinsk sammenhæng – på det punkt kan vi kun være tilfredse. Denne vågne og udadrettede opmærksomhed hos lægestanden blev direkte årsag til at vi herhjemme meget tidligt blev bevidste med hensyn til det offentliges forpligtelser på en lang række felter inden for lovgivning omkring renovation, kloakering, bebyggelsesgrad m.m., samt omkring hele hospitalsvæsenet, offentlig forsorg, arbejdsbeskyttelsesforanstaltninger, børnearbejde m.m., alt hvad vi idag forstår ved off. hygiejne og sundhedsvæsen har sin rod i disse årtier.

Det foreliggende hefte i sig selv tjener primært til en hurtig indførelse i problematikken omkring personen Hannover. Som appendiks er trykt akterne i forbindelse Æresdoktor i Groningen. Desuden medfølger der en fyldig litteraturliste samt et engelsksproget resume, og en fortegnelse over de i rejsedagbogen opførte rejser og de anvendte brevsamlinger. Skulle man i denne forbindelse savne noget, måtte det være en liste over Hannovers samlede videnskabelige forfatterskab.

Katharina Buch

Erik Nørr: Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede, udg. af Institut for Kristendomskundskab ved Aarhus Universitet. Akademisk Forlag, 1979, viii + 525 s., kr. 180,35.

K. E. Bugge: Vi har religion. Et skolefags historie 1900–1975. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 1979, 199 s., kr. 78,50.

Vi er ikke forvænt med større behandlinger af enkelte skolefags historie. Der er derfor grund til at hilse de to meget indgående behandlinger af faget religion, der er udkommet i 1979, velkommen, Erik Nørres trykte licentiatafhandling om faget i den lærde skole i slutningen af forrige århundrede og K. E. Bugges skildring af faget, fortrinsvis i folkeskolen, i dette århundrede, tilegnet Religionslærerforeningen ved dens 75 års-jubilæum. Det bør i denne forbindelse nævnes, at der samtidig er udkommet et af Bugge redigeret teksthæfte, Dansk kristendomsundervisning 1900–1975, i serien Religion: Tekster og temaer. De to fremstillinger kan, selv om tidens både emne og sigte er forskelligt, i nogen grad ses i forlængelse af hianden. De belyser mange af de samme forhold, således skolelovgivning, læreruddannelse, undervisningsmateriale, timetal, skoletilsyn og debat om religionsundervisningen og skolen, og det karakteristiske ved den udvikling, de begge skildrer, er sækularisering. Samfundet blev sækulariseret, og denne udvikling kunne ikke holdes ude fra skolen. Religionsfaget gik ikke desto mindre styrket ud af det 19. århundrede, og det befinder sig stadig på skolens timeplan i dag og spås af Bugge en fremtid blandt skolens fag. Hvorfor det forholder sig sådan, søger de to forfattere bl.a. at forklare, og ikke mindst dette gør de to bøger til interessant læsning.

Erik Nørres bog har som sit ene hovedformål at skildre faget religions historie fra Madvig's skoleordning af 1850 over Halls skolelov af 1871 og frem til almenskoleloven af 1903: de formelle rammer for faget, skolens og andre interessegruppers indflydelse på dets udførelse og indhold, lærernes forhold og undervisningens indhold og som en udløber af debatten om religionsundervisningen spørgsmålet, om skolen skal være konfessionel eller konfessionløs. Af bogens fire hovedkapitler anvendes de tre til dette formål; lærernes forhold behandles i et særskilt kapitel (kap. IV, s. 251–291), det øvrige i to kapitler med skel i 1871 (kap. II, s. 11–94 og kap. III, s. 95–250). Alene sidetallet for disse to kapitler antyder en meget grundig behandling. Der ligger en overvældende arbejdsindsats bag denne redegørelse som bag hele bogen, der er et imponerende oprydningarbejde, og som bringer os et langt stykke videre i vort kendskab til den lærde skoles historie. Alt relevant kildemateriale synes gennemgået såvel i de centrale som i de lokale myndigheders arkiver, i skole- og institutionsarkiver og i privatarkiver, desuden er en stor mængde tidsskrifter, aviser, skolebøger, fremstillinger, trykte kildesamlinger og debatindlæg gennemgået, og ikke mindst har Nørr anvendt den guldgrube af oplysninger, der findes i de skoleprogrammer, som de lærde skoler hvert år udsendte som indbydelser til skolernes mundtlige eksamen: artikler af videnskabelig karakter, taler ved skolens højtideligheder, debatindlæg, oversigter over lærerkorps, elever, timefordeling, undervisningsmateriale og pensa.

Fremstillingen i kap. II og III kan dog virke noget overvældende med lange citater og referater og giver sammen med kap. V, der skal behandles nærmere nedenfor, og som også lider noget under de nævnte forhold, bogen lidt karakter af en uhyre materialesamling. Det aspekt af beslutningsprocesanalyse, der var lagt op til i formålsformuleringen, drukner således næsten helt.

Nørres gode konklusioner på de to kapitler bidrager dog i høj grad til, at læseren ikke mister overblikket undervejs. Nørr påviser, at religionsfagets reduktion fra i skoleordningen af 1850 at være undervisningsfag på alle den lærde skoles klassetrin og eksamenfag ved afgangseksamen til i skoleloven af 1871 kun at indgå i de tre nederste af skolens seks klasser, eventuelt kun i de to nederste, da konfirmerede elever kunne fritages for religionsundervisning i III. klasse, må ses i lyset af debatten om overbebyrdelse og timetal. Fjernelse af religion fra de øverste klasser og fra afgangseksamen kunne på dette tidspunkt ske uden alt for store protester, og samtidig imødekom man ønskerne om, at religionsundervisningen alene skulle være konfessionel og opbyggelig; 1850-ordningen tilgodeså bl.a. med sit eksamenskrav også det kundskabsmeddelende. Selv om der stadig klagedes over overbebyrdelse efter 1871, blev religionsfaget gradvis styrket på andre fags bekostning i perioden 1871–1903, således at der efter 1882 igen undervistes i religion i alle den lærde skoles klasser; et udbredt ønske om at genindføre eksamen kunne dog ikke opfyldes, da det krævede en lovændring, der ikke var politisk basis for. Styrkelsen af faget må forklares med, at det skulle danne modvægt mod de fritænkeriske strømninger, der opstod i 1870'erne, og som man ikke kunne forhindre efterhånden også fik indflydelse i skolen.

Kapitlet om lærerne, der er klart og overskueligt, udgør et afsluttet hele, dog uden konklusion. På basis af en kvantitativ analyse af henholdsvis statsskolernes og de private lærde skoles lærerkorps viser Nørr bl.a., at cand. theol.'er gennem hele perioden dominerede religionslærerkorpsen, at gejstlige varetog en stor del af religionsundervisningen i de ældste klasser, efter at faget genindførtes her i 1877, og at religionslærere ikke var særlig stabile, hverken de gejstlige eller de faste lærere, der ofte gik over i præsteembeder. At relativt mange gejstlige varetog religionsundervisningen i de ældste klasser skyldtes, ud over at de ofte måtte springe til midt i skoleåret, når den faste lærer havde fået præstekald, dels uvilje hos mange af de faste lærere mod at varetage denne undervisning, der i sin form skulle være ret fri, og mange rektors forestillinger om, at den rette ånd i undervisningen bedst kunne opnås ved at benytte gejstlige lærere, dels at det kunne være vanskeligt at skaffe cand. theol.'er som lærere eller få dem indpasset i timeplanen som faste lærere, efter at der med skoleembedseksamen af 1883 produceredes kandidater med forskellige fagkombinationer. I sine bestræbelser for at være så nøjagtig som mulig arbejder Nørr med halve personer o.lign. i tilfælde, hvor der f.eks. sker lærerskifte midt i skoleåret. Dette vanskeliggør tegnelser af tabellerne noget og kunne være undgået ved, at der i tabellerne over årsager til, at religionslærerne ophørte med at undervise, var arbejdet med antal ophør frem for antal personer, og ved, at der i tabellerne med fordeling af religionslærerne på gejstlige/ikke-gejstlige var anvendt snit (bestanden af religionslærere på bestemte datoer) frem for en fordeling af samtlige religionslærere inden for visse perioder. Kapitlet om lærerne behandler bl.a. også spørgsmål om kandidatudbud, lønningsforhold for lærere og gejstlige og kvalifikationskrav til lærerne. Især det sidste bør fremhæves, da det er lykkedes Nørr på basis af

statsskolernes læreransættelsessager at belyse dels praksis i selve ansættelsesproceduren, dels de kvalifikationer, der rent faktisk lagdes vægt på ved ansættelsen, forhold, for hvilke man normalt kun kender de formelle retningslinjer, da en beskrivelse af praksis kræver et meget stort arbejde.

Bogens andet hovedformål, hvortil de to sidste kapitler (kap. V og VI) er viet, er at undersøge forholdet mellem den lærde skole og kirken. På basis af en undersøgelse i kap. V (s. 292–351) af den lærde skoles forhold til andre trosretninger, dens afhængighed af Det teologiske Fakultet, kirkelige myndigheders deltagelse i skoletilsynet og kirkelige handlingers indflydelse på skolens arbejde og på basis af, hvad der kan udledes om forholdet mellem skole og kirke af kap. II–IV, må Nørr konkludere, at forbindelsen mellem den lærde skole og kirken ikke var ophævet med skoleordningen af 1809 – et synspunkt, Nørr mener at kunne finde hos en række forfattere – om end den langsomt mindskedes gennem perioden. Der kan rejses den indvending mod behandlingen af forholdet skole–kirke, at begrebet kirken er meget vidtfavnende, hvilket fremgår af de forhold, der er undersøgt i kap. V, og at kirken også tages til indtægt for udtalelser fra teologer som privatpersoner. Som følge af de ret forskellige forhold, der inddrages i kap. V, kan kapitlet virke lidt diffust. Fra kapitlet bør navnlig fremhæves, at det er lykkedes Nørr at kaste lys over eforatets opgaver, en institution, hvis reelle funktion der hidtil har hersket en del uklarhed om.

Kap. VI (s. 352–357), bogens sidste kapitel, er en konklusion på forholdet mellem skole og kirke. Selv om fremstillingen af hver af bogens to – eller snarere tre – hovedemner, faget religions historie, forholdet mellem skole og kirke og som det tredje religionslærerne, har en selvstændig karakter, ville en samlet konklusion have givet bogen mere karakter af en helhed.

De indvendinger, der ovenfor er rejst mod Nørres bog, og de, der naturligvis altid vil kunne rejses på enkeltspørgsmål, vejer dog ikke tungt i den samlede bedømmelse af bogen. Samtidig med en behandling af relevante og interessante problemstillinger har vi fået et væld af oplysninger og detalstudier på basis af et ofte vanskeligt tilgængeligt materiale.

K. E. Bugges bog har som emne »dansk kristendomsundervisnings historie i det 20. århundrede« (s. 11). At hovedvægten lægges på folkeskolen markeres af valget af afgrænsninger, Det Sthyr'ske Cirkulære af 6/4 1900 og folkeskoleloven af 26/6 1975, og af inddelingen af fremstillingen ved folkeskolelovene af 18/5 1937 og 7/6 1958. Bogens tre hovedkapitler, der således omfatter perioderne 1900–1937, 1937–1958 og 1958–1975, er ens disponeret; efter en redegørelse for periodens politiske, økonomiske, sociale og kulturelle strømninger, der selvfølgelig må blive meget summarisk, og som indeholder en del synspunkter, der må stå for forfatterens egen regning, følger en gennemgang af de formelle rammer for skolens arbejde (bestemmelser vedrørende skolens og kristendomsundervisningens formål, fagets timetal og tilsynsmyndigheden), et afsnit, forfatteren kalder skolens hverdag, hvori fagets indhold behandles, fortrinsvis ud fra formelt afstukne rammer, og hvori der redegøres for lærebøger,

lærernes forudsætninger for at varetage kristendomsundervisningen (uddannelsens formelle indhold, faglige foringer, vejledende publikationer, kurser etc.) og for elevernes indtryk af kristendomsundervisningen, og endelig en gennemgang af de centrale debatter om faget.

Bugges bog sigter med sit emne og sin fremstillingsform mod et bredt publikum. Som det fremgår af oversigten over bogens indhold, kan der i denne hentes oplysninger om en hel række aspekter ved kristendomsundervisningen, såvel de rent faginterne som spørgsmålet om fagets (og skolens) funktion i samfundet. Bogen er således ikke kun en skildring af et fags udvikling, men også en nyttig håndbog. Samtidig kan den også kaldes et debatindlæg, idet Bugge i det afsluttende kapitel gør rede for sit syn på skolens og dermed også kristendomsundervisningens formål.

Bogens væsentligste kildegrundlag har været de retsregler, der er blevet udstedt gennem perioden, vedrørende skolen som helhed, faget kristendomsundskab og læreruddannelsen. Det bør i denne forbindelse bemærkes, at Bugge tilsyneladende har overset bekendtgørelse om undervisningen i gymnasiet af 16/6 1971 og den dertil knyttede vejledning for undervisningen fra 1971. Skildringen på basis af retsreglerne er væsentlig, da de afspejler samfundets forventninger til skolen og de enkelte fag og ofte er et udtryk for afslutningen på eller et trin i en udvikling, og Bugge forstår at gøre fremstillingen til mere end et referat af retsreglerne, idet han uddyber og ræsonnerer over disses bestemmelser. Der er dog en grænse for, hvor langt man kan komme på basis af sådanne kilder, hvilket Bugge også redegør for i sin indledning (s. 13–14); de siger således ikke noget om, hvad der faktisk foregik i religionstimerne. Heller ikke inddragelsen af kildegruppen lærebøger bidrager til at vise undervisningens faktiske indhold; en gennemgang af bøgernes indhold viser ikke, hvorledes bøgerne er blevet anvendt i undervisningen (s. 14). I afsnittene om bøgerne kunne man have ønsket en nærmere redegørelse for bøgernes udbredelse. De lange, ofte underholdende indholdsanalyser af nye spændende lærebøger vejer sidemæssigt meget tungt i afsnittene i forhold til den ringe udbredelse, de fleste af bøgerne formodentlig har haft.

Som et middel til at få et billede af, hvorledes kristendomsundervisningen er blevet oplevet af eleverne, er inddraget eleverindringer, og hvor disse hører op bygges fortrinsvis på en spørgeskemaundersøgelse; til denne skal knyttes nogle bemærkninger. Undersøgelsen, der er udført i 1978, bygger på svar fra 245 lærerstuderende fordelt på 18 seminarier; da 625 skemaer blev sendt ud (til 20 seminarier), må svarprocenten karakteriseres som meget lav. Desuden er under de enkelte spørgsmål den samlede procent for grupperne »husker ikke«, »ikke besvaret« o.lign. i de fleste tilfælde forholdsvis høj. Begge de nævnte forhold afsvækker naturligvis undersøgelsesresultaterne. Med den gruppe svarpersoner, der arbejdes med, kan svarene på f.eks. spørgsmålet, om de faglige krav oplevedes om rimelige eller urimelige, ikke betragtes som repræsentative for skoleelever i almindelighed, og det samme gælder svar på alle de spørgsmål, der forudsætter en stillingtagen. Lærerstuderende vil normalt repræsentere de bedre begavede elever i folkeskolen og elever, der

har en positiv indstilling til skolen. Det spørgsmål, undersøgelsen bedst belyser, er, om der var morgensang på skolen; dette kan ikke undre, da alle, der hver morgen gennem en lille halv snes år eller mere har deltaget i morgensang, vil kunne huske det, derimod er det svært at svare fornuftigt på et spørgsmål om lærerens holdning til faget, hvis man har haft næsten lige så mange religionslærere som antal år, man har gået i skole.

Mens kildegrundlaget som påvist gør det vanskeligt for bogen at sige noget om skolens hverdag, dokumenterer fremstillingen klart udviklingen i de formelle rammer for faget, f.eks. ændringerne i fagets formålsparagraffer gennem perioden. Mens kristendomsundervisningen i henhold til Det Sthyr'ske Cirkulære skulle være både konfessionel og opbyggelig, skal kristendomskundskab i følge 1975-loven være et rent kundskabsfag. Endnu så sent som i 1958-loven er det konfessionelle element bevaret i undervisningen, dog indførtes med denne lov undervisning i fremmede religioner – ganske vist kun på de øverste klassetrin. Det udvalg af vigtige debatter om faget, som Bugge præsenterer os for, og som for størstedelen vedkommende er hentet fra trykte bøger og pjecer samt et udvalg af tidsskrifter, f.eks. de faglige foreningers, og aviser, danner en god baggrund for forståelsen af fagets udvikling. Et aspekt, man kunne have ønsket inddraget i højere grad, er den politiske debat i folketing, massemedier m.m. navnlig op til de store reformer på skoleområdet; ligeledes ville inddragelse af internt materiale fra de besluttede organer have kunnet føre vor viden om fagets historie, Bugge har dog af tidsmæssige grunde måttet afstå fra at benytte arkivalisk materiale i videre omfang (s. 13).

Når der lægges så stor vægt på, at materiale fra politiske debatter o.lign. inddrages, skyldes det, at politikerne trods alt har det sidste ord, når de overordnede formelle rammer for skolen og de enkelte fag skal afstikkes. Undersøgelsens hovedtese, som Bugge præsenterer i forord og indledning, at kristendomsfaget på trods af den sekulariseringsproces, folkeskolen gennemløb i perioden 1900–1975, fortsat figurerer på timeplanen, fordi faget fornyede sig indefra, og fagets folk tog udfordringen op og gradvis gennemførte omstillingen til en ny situation, kan således kun være en sandhed med modifikationer. Selv om fagets folk har en afgørende indflydelse på udformningen af undervisningsvejledninger o.lign. og er dem, der fører bestemmelserne ud i livet til daglig, samt gennem deres foreninger har mulighed for at påvirke beslutningstagerne, kan formålsparagraffer og de overordnede retningslinjer for faget dog ikke ændres uden en politisk beslutning.

Det kildemateriale, Bugge har lagt til grund for sin fremstilling, bevirker ganske vist, at bogen har vanskeligt ved at belyse nogle enkelte aspekter ved kristendomsundervisningen. Dette betyder dog lidt i forhold til den rigdom af oplysninger, bogen indeholder. Bugge har således med sin bog ydet et vægtigt bidrag til den danske folkeskoles historie i det 20. århundrede.

Der kan ikke være tvivl om, at de to bøger, der er omtalt i denne anmeldelse, begge vil blive standardværker, hver for sin periode, i de kommende år.

Jette Kjerulff Tuxen

Henning Grelle: Socialdemokratiet i Det Danske landbrugssamfund 1871-ca. 1903. Teoretiske, taktiske og strategiske problemer med henblik på formuleringen af en jordpolitik og organiseringen af husmænd og landarbejdere. SFAHS skriftserie nr. 7. 1978. 212 s., kr. 62 for ikke-medlemmer.

Denne bogs største betydning ligger i, at den præsenterer ny forskning og nye synspunkter på et centralt emne inden for den ældre danske arbejderbevægelses historie. Bogen er det eneste af de senere års relativt mange specialer om den tidlige arbejderbevægelse, der er publiceret og dermed tilgængeligt for et større publikum.

Stort set al hidtil udgivet litteratur om arbejderbevægelsens historie overtager synspunkter fra socialdemokratiske partihistorier – synspunkter som stadig går igen i nye fremstillinger. Med sin grundige dokumentation af nye opfattelser og med nyinddraget materiale bidrager Henning Grelles bog betydeligt til forståelsen af den ældre danske arbejderbevægelses historie, der her er sat ind i en national såvel som en international sammenhæng.

Danmark var i den omhandlede periode i udpræget grad et landbrugssamfund, og Grelles erklærede hovedformål har været at give et bidrag til belysningen af, hvorfor husmænd og landarbejdere i det store og hele holdt sig uden for den faglige og politiske arbejderbevægelse, skønt de, som den talmæssigt største del af arbejderklassen, også i alle henseender var den dårligst stillede del. Desuden søges det klarlagt, hvorfor landarbejdernes organisatoriske tilknytning, i den udstrækning den trods alt fandt sted, blev en tilknytning til den politiske arbejderbevægelse og ikke til fagbevægelsen.

Grelle tager udgangspunkt i de forsøg, som arbejderbevægelsen gjorde for at forene landets og byens arbejdere i een bevægelse, og anskuer problemerne ud fra Socialdemokratiets synsvinkel. Men der peges på muligheden af i lokalhistoriske undersøgelser at bidrage til løsningen af spørgsmålet om socialismen set fra landarbejdernes side.

Med den anlagte synsvinkel bliver bogen dog først og fremmest en analyse af, hvorfor Socialdemokratiet ikke slog igennem på landet, trods et veludviklet agrarprogram og stor interesse for landarbejderproblematikken. Bogens titel er altså dækkende.

Undersøgelsen dækker en 30-årig periode, men er disponeret således, at fire perioder særligt er undersøgt, nemlig 1871–73, 1875–77, 1882–83 og 1888–1902. Der er især tre problemkomplekser, som er behandlet: 1) Den agrarprogramatiske udvikling, som er minutøst behandlet for hele periodens vedkommende. 2) Forholdet til Venstre, der har stor betydning for forståelsen af partiets politiske praksis, og som er indgående behandlet for 1870'ernes og 1890'ernes vedkommende, samt 3) diskussionen om landarbejdernes tilknytning til parti- eller fagbevægelse, aktualiseret ved Fernando Linderberg og Dansk Landarbejderforbunds tilnærmelse til arbejderbevægelsen i begyndelsen af 1890'erne.

Bogen indledes med korte afsnit om hovedtendenser i

dansk landbrug i perioden, og om landarbejdernes arbejds- og lønforhold, baseret på P. Knudsens hidtil kun lidt benyttede undersøgelse: »Sygeforsikring og Aldersdomsforsørgelse«, København 1888.

Herpå følger korte afsnit om Marx-Engels' opfattelse af agrarspørgsmålet, og endvidere afsnit om det tyske Socialdemokratis diskussioner i 1890'erne om samme. I denne debat intervererede Engels, og det vises, at Engels ikke ændrede opfattelse af agrarspørgsmålet i den omhandlede periode.

Marx-Engels måtte afvise støtte til småbrug som værende politisk og økonomisk reaktionært. Arbejderklassen skulle efter en magterobring indlede en social omformning af landbruget til løsning af småbøndernes problemer via en gradvis overgang til kollektivbrug. Nationalisering af jorden burde således ikke tilstræbes før proletariatet besad den politiske magt. Senere (ca. 1870) føjedes til, at landarbejderklassen som den talrigeste klasse havde en funktion i selve magterobringen. Socialdemokraterne måtte derfor arbejde på landarbejderklassens tilknytning til den politiske arbejderbevægelse. I det mindste indirekte danner Grelles Marx-Engels-gennemgang grundlag for hans vurdering af det danske Socialdemokratis agrarpolitik.

For det danske Socialdemokrati havde agrarspørgsmålet allerede fra 1871 et socialt og strategisk aspekt. Den danske arbejderbevægelse søgte faktisk at vinde tilslutning blandt landbrugets arbejdere for at kunne løse det sociale spørgsmål på landet, og for på længere sigt at kunne erobre den politiske magt i samfundet, idet partiet fra begyndelsen opfattede sig som repræsentant for både land- og byproletariatet. Indtil 1878 udgjorde parti- og fagbevægelse en organisatorisk enhed, og spørgsmålet om en politisk eller faglig organisering af landarbejderne spillede derfor ikke nogen rolle i 1870'erne.

Det første agrarprogram udvikledes samtidigt med, at partiet konstituerede sig. Dette agrarprogram var helt i overensstemmelse med de Marx-Engelske ideer. Det opfordrede til etablering af dyrkningsfællesskab ved frivillige jordsammenlægninger. Ideen hentede inspiration i det gamle landsbyfællesskab og, forstår man, i ideer udviklet på I. Internationales kongres i Basel i 1869. Dette program placerede det danske arbejderparti som teoretisk ledende i international sammenhæng, hvad agrarspørgsmålet angår (se s. 56 om Engels' vurdering af det danske program).

Jeg er enig med Grelle i, at fællesdrift er det bærende element i 1870'ernes agrarprogrammer. Den lensafløsning, som Pio foreslår i sit program af april 1872, til befordring af en bedrestillet husmandsklasse, kan ikke opfattes som et udstykningsprogram, når det som her ses i sin rette sammenhæng. Her afkræftes med rette den traditionelle socialdemokratiske opfattelse.

Iøvrigt overser Grelle efter min mening en interessant ting, nemlig at Pio med forslaget om en lensafløsning må have lagt op til et agrarpolitisk samarbejde med Venstre. Ideen stammer nemlig fra Det forenede Venstres en måned ældre program. Dette forsøg på en »tilslutning« til Venstres agrarprogram, er snarere den »snille manøvre«, Pio omtaler i sit brev til Engels. Den skulle have bragt den større del af Venstre over til socialisterne.

Fængslingen af de socialistiske førere og Venstres oportunistiske i den tilspidsede forfatningskamp ændrede dog Pios tro på, at samarbejde med Venstre kunne føre til noget konkret.

Hvad var da årsagen til, at Socialdemokratiets jordpolitik med tanke om en socialistisk organiseret drift, som oven for beskrevet, blev opgivet til fordel for en udstykningspolitik, hvis hovedkrav var statseje af jorden, og som i sidste instans fik partiet til at stemme for statshusmandsloven af 1899? Denne udstykningslov opfyldte ikke engang partiets kortsigtede mål: etableringen af en økonomisk og dermed politisk uafhængig landarbejder- og husmandsklasse. Lodderne blev nemlig så små, at landarbejderne fortsat ville komme til at fungere som landbrugets lønarbejdere. Lovens intention var »at sætte bom for socialismens udbredelse på landet« ved at yde landarbejderklassen en opmuntring.

Grelle tillægger P. Knudsens tidligere omtalte undersøgelse stor betydning for det programmatisk skifte fra fællesdrift til statseje. Undersøgelsen viste, at der var et akut behov for økonomiske og sociale forbedringer i landarbejdernes forhold. De af partiet foreslåede forbedringer i form af statsaktiviteter til fordel for landarbejderklassen ville, hvis de blev gennemført, skabe den økonomisk og politisk uafhængige klasse, ved hvis hjælp Socialdemokratiet kunne gøre sig håb om at opnå flertal i Folketinget.

Socialdemokratiets »uprobematiske« statsopfattelse synes også at være af betydning for forståelsen af, at partiet så ubesværet opgav de agrarpolitiske teorier om fællesdrift. Den eksisterende stat opfattedes som en neutral instans, hvortil kom at partiet havde et mekanisk udviklingssyn. Socialismen ville blive indført gradvist, udviklingen ude i samfundet understøttede dette synspunkt. Bøndernes andelsbevægelse blev nemlig for partiet bevis på, at stor- og fællesdrift var på vej. Socialismen ville så at sige komme af sig selv, den var på vej, og det blev derfor unødvendigt for partiet at arbejde for gennemførelsen af socialistisk fællesdrift.

Så vidt jeg forstår finder Grelle selv, at Socialdemokratiet i princippet først efter århundredskiftet opgav et rent socialistisk agrarprogram. Men en nationalisering af jorden før proletariatets erobring af den politiske magt, og det blev det bærende element i Socialdemokratiets program i hvert fald efter 1888, er ikke ifølge bogen selv, i overensstemmelse med det af Marx-Engels udviklede agrarprogram, og det er ikke i overensstemmelse med det danske agrarprogram fra 1870'erne, som Engels så varmt bifaldt. – Bogens tyngde ligger dog alligevel her i den minutøse gennemgang af den agrarprogrammatisk udvikling.

Vigtigt og nyt er også udredningen af årsagerne til, at partiet (P. Knudsen) satsede så hårdt på landarbejdernes tilknytning til partiet i stedet for til fagbevægelsen.

Der var, vises det, en forståelse mellem maler Jens Jensen (formand for De samvirkende Fagforbund) og Fernando Linderberg om en underordning af Linderbergs eksisterende organisation »Dansk Landarbejderforbund« under fagbevægelsen. P. Knudsen modarbejdede dette kraftigt, her spillede forholdet til Venstre ind.

I 1870'erne opgav Socialdemokratiet ikke forsøgene på

samarbejde med Venstre før alle muligheder var afprøvet. Det jyske Venstres formand Lars Bjørnbak var en kort tid medlem af Internationale; dette forsøg på samarbejde blev for farligt, det var en reel omklamring af arbejderbevægelsen, som her blev forsøgt fra Det jyske Venstres side, og forsøget blev med rette afvist af Pio og partiledelsen. Et samarbejde med Det forenede Venstre måtte også opgives, det viste sig for farligt for begge parter. Alle muligheder var således afprøvet, da Pio ved valget i 1876 for første gang valgte at opstille i konfrontation mod både Højre og Venstre. Efter Pios flugt i 1877 og Højres første grundlovsbrud samme år, lå Socialdemokratiets holdning til Venstre helt fast: Valgsamarbejde med Venstre indtil parlamentarismen var indført og grundlovs-mæssige rettigheder sikret.

Det forekommer inkonsekvent, når Grelle s. 134 og s. 155 mener at måtte afkræfte tidligere forsknings opfattelse af, at Socialdemokratiet bevidst forsømte en faglig organisering af landarbejderne under hensyn til alliancen med Venstre.

Landarbejderrepræsentanterne var på kongresserne selv de ivrigste fortalere for P. Knudsens politiske linie. De syntes reelt nervøse for, at en faglig organisering på landet, ville blive mødt af en stærk modorganisering fra arbejdsgiverside. Andre faktorer har derfor nok spillet en rolle, men for mig ser det ud til, at valgsamarbejdet med Venstre simpelt hen er nøglen til forståelsen af Socialdemokratiets vanskeligheder ved at vinde frem på landet, og til forståelsen af, hvorfor P. Knudsen satsede på den politiske organisering fremfor den faglige. – Partiledelsen brugte de små socialdemokratiske vælgerforeninger på landet til at forhandle valgopstilling med Venstre. For at opnå Venstres støtte i provinsbyerne ofrede partiet landkredsene. I dette taktiske spil var de politiske landarbejderforeninger partiets trumfkort. At partiledelsen afslog landkredsens ønsker om at opstille socialdemokratiske kandidater ved valgene har ikke fremmet det politiske agitationsgrundlag på landet.

I sidste ende synes jeg også, at Grelle selv konkluderer, at Venstre er en vigtig faktor, ikke alene i vurderingen af årsagerne til Socialdemokratiets manglende gennemslagskraft på landet, men også til vurdering af årsagerne til, at partiet satsede på den politiske frem for den faglige organisering af landarbejderne. På s. 161 hedder det:

»Valgsamarbejdet med Venstre er helt centralt for forståelsen af det grundlag, hvorpå Socialdemokratiet ønskede landarbejderne organiseret. Jeg finder m.a.o. en sammenhæng mellem den politiske organisering af landarbejderne og valgsamarbejdet med Venstre.«

Yderligere konkluderes på næstsids side:

»Socialdemokratiets kraftige afvisning af en faglig organisering af landarbejderne bliver forståelig i sammenhæng med Socialdemokratiets valgtaktik. De socialdemokratiske landarbejderforeningers overgang til den formelt upolitiske fagbevægelse, ville have betydet, at partiledelsen havde spillet et vigtigt kort af hænde i forhandlingerne med Venstre.«

Den anførte kritik kan dog på ingen måde fordunkle den kendsgerning, at bogen særdeles grundigt behandler et vigtigt emne, som ikke tidligere har været behandlet. Den kan varmt anbefales, også til de læsere der ikke i forvejen er fortrolig med den ældre arbejderbevægelses historie, og med det aspekt af den, som specielt behandles i bogen.

Jonna Duch Christensen

Kamma Haugan, Nina Henriques, Lisbet Holst, Susanne Pedersen (Red.): Tolv kvinder fra århundredskiftet. 184 s. Berlingske Forlag 1979. Kr. 65.

Hensigten med bogen er at belyse forholdet mellem kvindernes situation før og nu, – og dette søges opfyldt ved at interviewe 12 kvinder født mellem 1885 og 1900. Kvindene repræsenterer meget forskellige sociale klasser, og der er tilstræbt en geografisk spredning m.h.t. fødested.

Redaktørerne, der alle er pædagoger, har selv foretaget interviewene. Deltagerne bliver spurgt ud om deres opvækst, livsforløb og deres syn på nutidens kvinde. Spørgsmålene er ikke systematisk de samme.

De emner, der fokuseres på, er bl.a. arbejdet i hjemmet som barn, skolegangens art og omfang, hvorfra man fik sit tøj, uddannelsens art og længde, forældrenes syn på pigernes forhold til det andet køn, den eventuelle seksualvejledning, erhvervsarbejdet og enkestændens forløb. Næsten alle, der har været gift, er nu enker.

Bogen drager ingen konklusioner, eller trækker linier op, men visse træk går igen i levnedsløbene. Næsten alle har mange søskende, ingen får mange børn. To er det almindelige. Ingen er blevet skilt. De lavere sociale lag skal »lære at bestille noget«, dvs. husarbejde; de bedre-stillede får måske en uddannelse. Skolegangen er udpræget afhængig af det sociale miljø, f.eks. stifter man bekendtskab med den vestjyske skoleordning, privatlærerindeundervisning, privatskoler og folkeskoler. Hvis børnene er avlet før ægteskabets indgåelse, er det kun i de lavere sociale lag. Overklassens børn arbejdede ikke. Næsten alle ophørte med erhvervsarbejde ved ægteskabets indgåelse, og næsten alle synes, at det er godt, at nutidens kvinder har arbejde uden for hjemmet, men synes samtidig, at det kun skal være deltids.

De adspurgte kvinders fortællinger gengives meget mundret, så at man tydelig får fornemmelse af det talte sprog, og gengivelsen virker meget loyal over for de interviewede. Det sidste bliver til en svaghed ved bogen, idet dette kombineret med en vis eftergivenhed hos redaktionen undertiden kan forvirre læseren. En kvinde har f.eks. fået fire børn, før hun fortæller om sit ægteskab. En anden oplyser: Og så flyttede jeg herover. Hvor oplyses ikke. Fortællingerne fremstår ofte springende, så det er vanskeligt at få kronologisk og præcist hold på de enkelte levnedsløb. Ligeledes mangler der flere steder nøjagtig oplysning om faderens eller ægtefællens arbejde eller samfundsposition, hvilket er uheldigt, da kvindens position ofte er defineret ud fra hendes mands klasse. Nogle af kvinderne havde f.eks. en eller flere piger under sig i

huset, men hvor rig manden skulle være før dette forekom, kan man ikke gennemskue.

En anden svaghed er, at spørgsmålene er for pæne. De bliver ofte på overfladen, og standser, når det gør ondt på den, der taler. Men læseren ville gerne ha' fortsat og boret.

De anførte indvendinger er mest faghistorikerens bemærkninger over forskellige håndværksmæssige mangler. Bogen vil uden tvivl vække interesse og glæde hos de, der læser den. Ældre vil nikke genkendende til mange ting. Yngre vil få indblik i en verden, hvor mange forhold var anderledes end i dag.

Helle Asgaard

Erik Helmer Pedersen: Landbrugsrådet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie, Landbohistoriske skrifter 6, Landbohistorisk Selskab, København 1979. 667 sider, kr. 165,00.

Landbrugets organisationer har gennem de sidste ca. 100 år indtaget en helt central placering i forhold til den landbrugspolitiske beslutningsproces her i landet. Man kan således næppe forstå udviklingen i dansk landbrugs politik – dens tilblivelse, indhold og administration – uden at beskæftige sig med organisationernes udvikling, rolle og funktion. På denne baggrund må Erik Helmer Pedersens afhandling om Landbrugsrådets aktivitet fra dets dannelse i 1919 til 1933, hvor 30'ernes økonomiske verdenskrise helt ændrede betingelserne for landbrugserhvervet, hilses velkommen. Alene afhandlingens omfang på mere end 660 sider gør den svær at komme uden om for den, der vil beskæftige sig med udviklingen i det danske samfund i den nævnte periode.

Afhandlingen er opdelt i tre hovedafsnit: Den Madsen-Mygdal'ske landbrugsliberalisme i teori og praksis 1919-1925, Myten om fri landbrugsforetagsomhed spærrer for en realistisk situationsvurdering 1925-29, og Begyndende orientering i landbrugsinterventionistisk retning 1930-1933.

I det første hovedafsnit behandles udviklingen af den 1. verdenskrigs reguleringspolitik og tilbagevenden til liberalistiske forhold på landbrugsområdet både på det indre og på det ydre marked. Det påvises, hvorledes Thomas Madsen-Mygdal både som organisationspolitiker bl.a. i sin egenskab af præsident for det nyoprettede landbrugsråd, og som fremtrædende Venstre-politiker bl.a. som landbrugsminister og senere som statsminister spillede en helt afgørende rolle i forbindelse med denne landbrugsliberalistiske politiks udformning og gennemførelse. Han indtager derfor helt naturligt en central placering i hele afhandlingen. I denne første periode ses også de forskellige startvanskeligheder og problemer, Landbrugsrådet måtte tumle med. Det krævede en vis tid at få indpasset Landbrugsrådet som et naturligt led i landbrugsorganisationens mønster. Medlemsorganisationerne og ganske specielt landboforeningerne var de bærende kræfter i systemet, og det lykkedes faktisk for landboforeningerne at få sikret sig, at Landbrugsrådet *ikke* fik en

egentlig overordnet status (s. 100), så man kan nok med megen ret spørge, om Landbrugsrådet overhovedet var at betragte som et erhvervspolitisk toporgan i perioden 1919-1933, og at afhandlingens titel derfor næppe helt dækker indholdet.

Det andet hovedafsnit behandler udviklingen fra Andelsbank-krakket i 1925, der betegner det absolutte lavpunkt for landbrugsorganisationerne i perioden, og frem til de begyndende krisetegn i 1929, ganske særlig forsøgene på at få gennemført en regulering af kvæg- og kødeksporten til det tyske marked. Den landbrugsliberalistiske filosofi og politik kommer under et stadigt stigende ydre pres, men samtidig lykkes det for landbruget at opnå en afgørende indflydelse på Madsen-Mygdal-regeringens politik frem til 1929. Den landbrugsliberalistiske politik gav faktisk – så vidt man kan se – ganske store resultater for dansk landbrug i den pågældende periode. At den så ikke var egnet i forhold til 1930'ernes problemer er en anden sag, men da ændrede man også signaler.

Endelig behandler det tredje hovedafsnit udviklingen i begyndelsen af 1930'erne, hvor der, da briterne havde spillet ud i form af krav om baconkvotering i november 1932, og da landboforeningernes formand Henrik Hauch med hjælp fra husmændenes formand Jens Holdgaard havde fået Landbrugsrådet udvidet til også at omfatte husmandsforeningerne, kunne gennemføres en fuldstændig reorganisering af den landbrugsorganisatoriske struktur, således at man kunne håndtere overgangen til et reguleret afsætningssystem. Landbrugsorganisationerne forlod den landbrugsliberalistiske politik og gik ind i et meget vidt forgrenet net af reguleringsforanstaltninger – foranstaltninger, der klart styrkede landbrugsorganisationernes politiske position.

Helmer Pedersens hovedsynspunkt er, at Landbrugsrådet »ved en lidt for stivnakket fastholden ved de landbrugsliberale doktriner svækkede erhvervets muligheder for at komme 1930'ernes krise en anelse i forkøbet«, og derved selv må bære sin andel af ansvaret for, at 1930'ernes krise ramte dansk landbrug så hårdt som tilfældet var. Han hævder således, at hvis Landbrugsrådet og landbrugsorganisationerne i 1929 i forbindelse med forholdet til det tyske kvæg- og kødmarked havde vist imødekommenhed overfor tyske følere og konstruktivt gået ind i forhandlinger om en regulering af kvægekseporten til dette marked, så havde landbruget haft bedre muligheder overfor landbrugskrisens problemer i 1930'erne. Man sad fast i ideologiske dogmer og så ikke i tide de nye tendenser.

Nu kan det umiddelbart virke provokerende, at man som historiker kan hævde, at hvis Landbrugsrådet i 1929 i forbindelse med nogle helt konkrete forhandlinger havde handlet anderledes, så var 1930'ernes krise for landbruget også forløbet anderledes. Spørgsmålet er da også i hvor høj grad denne konklusion er rimelig.

Helmer Pedersen benytter i sin analyse forskellige begreber fra statskundskabsforskningen og knytter således sin historiske analyse tæt til diskussionen mellem to forskellige opfattelser af studiet af interesseorganisationernes rolle og funktion i samfundet – den såkaldte presionsgruppe-opfattelse og den såkaldte korporatisme-opfattelse.

Det må umiddelbart påkalde sig opmærksomhed hos politologer, når der i historieforskningen anvendes teorier og begrebsapparater hentet fra politologien. Imidlertid rejser der sig en række problemer, når man som politolog skal vurdere resultaterne af en sådan historieforskning, hvor der eksplicit er anvendt teorielementer fra politologien. Man kan således ikke med rimelighed forvente en detaljeret fremstilling af disse teorielementer og deres gyldighedsområde, idet dette ikke har været hovedsigtet for historikeren. Alligevel må man kunne konstatere, at en anvendelse af politologiske begreber og teorielementer inden for historieforskningen stiller ganske særlige krav til historikerne. Ligesom politologer ikke ved empiriske undersøgelser kan sætte sig ud over de historiske data og de metodiske problemer, der måtte være forbundet med deres anvendelse, kan historikere ikke sætte sig ud over de politologiske begrebers eller teorielementers gyldighedsområde eller bærekraft. Det afgørende for en politolog i sin vurdering af historiske forskningsresultater fremkommet bl.a. gennem anvendelse af politologiske teorier må derfor være, hvorledes disse begrebers og teori-ers anvendelse har influeret på disse resultater.

Det er umiddelbart påskønnelsesværdigt, at Helmer Pedersen i sin analyse af Landbrugsrådet og landbrugsorganisationerne i den nævnte periode forsøger at knytte sin analyse til den mere generelle diskussion om interesseorganisationernes rolle og funktion i samfundet. Problemet er imidlertid, at han tilsyneladende ikke helt har forstået de to forskellige opfattelsers gyldighedsområde, og man må desværre konstatere, at dette afgørende synes at have påvirket hans resultater.

Han ser således de to opfattelser som to led i et sammenhængende udviklingsforløb. At der er tale om en historisk udvikling, hvor en organisation starter med at være en pressionsgruppe uden for det politiske system, og ender med at være dybt sammenflettet med de forskellige politiske myndigheder, så det kan være svært at skelne organisationer og myndigheder fra hinanden. Dette kan meget vel være tilfældet, men ved at fokusere på den historiske udvikling overses det, at der kræves en række nødvendige ydre og indre forudsætninger for at denne udvikling kan finde sted. Der findes således samfund på samme udviklingstrin som det danske, hvor denne udvikling ikke har fundet sted, ligesom der i Danmark kan nævnes adskillige eksempler på organisationer og organisationstyper, der ikke har gennemløbet denne udvikling. Det bliver derfor problematisk at studere et skifte i organisationernes rolle og funktion, hvis ikke de nødvendige forudsætninger er til stede, ligesom det ikke giver mening at studere denne eventuelle ændring, hvis selve systemet gennem hele den relevante periode er præget af stærke korporative strukturer, altså at organisationer og myndigheder er snævert sammenknyttede. Dette problem synes forfatteren helt at overse, og analysen får derfor i nogen grad et skævt udgangspunkt.

Det fremgår således af afhandlingen, at landbrugsorganisationerne gennem 1920'erne sidder i en meget central position i forhold til hele den landbrugspolitiske beslutningsproces, ja, nogle gange har forfatteren faktisk selv svært ved at skelne Landbrugsministeriet fra Landbrugsrådet og organisationerne omkring det. Det vises

også, hvorledes Madsen-Mygdal tog sin politik med fra Landbrugsrådet over i Landbrugsministeriet, og hvorledes landbruget afgørende influerede på Venstres valgoplæg og senere politik i 1926. Først i 1932 var imidlertid de nødvendige ydre og indre forudsætninger til stede for at man kunne gå ind i et reguleret afsætningssystem. Dette betød en væsentlig ændring i organisationernes politiske position, men ikke nødvendigvis i deres rolle. De sad jo også centralt i systemet før 1932, hvilket tydeligt fremgår af det forhold, at de faktisk kunne sige nej til at indgå i forhandlinger i 1929 om regulering af eksporten til det tyske marked.

Når problemet om forholdet mellem de to opfattelser af studiet af interesseorganisationer bliver centralt skyldes det imidlertid, at de i afhandlingen kombineres med en ganske håndfast opfattelse af organisationer som lukkede systemer, der handler på grundlag af rationelle valg, og alt hvad der forhindrer et – efter forfatterens opfattelse – rationelt valg, betragtes som forstyrrende faktorer. Det vil sige, at ideologisk bestemte holdninger og præferencer, historiske traditioner og erfaringer, samt det usikkerhedsmoment, der nødvendigvis vil være i samtiden, betragtes som forstyrrende elementer. Dette medfører en tendens til i vurderingerne af begivenhedernes forløb at lægge større vægt på, hvorledes de involverede personer og organisationer *burde* have handlet, end på hvorledes de *faktisk* handlede!

Det går som en rød tråd gennem afhandlingen, at landbrugets tilbagevenden til liberalistiske forhold i 1920'erne var til skade for landbrugserhvervet, og at man i stedet burde have forblevet i et reguleret system. Med dette som målestok gennemføres en ofte noget problematisk karakteristik af de enkelte involverede personer. Der tages kun i ringe grad udgangspunkt i de pågældendes egne præmisser og hvorledes situationen tog sig ud for dem i samtiden. Således karakteriseres Madsen-Mygdal som en dogmatisk og politisk tonedøv nej-siger, der kun lejlighedsvis genkaldte sig de politiske realiteter, hvilket næppe kan være dækkende, al den stund han faktisk fik store dele af sine tanker gennemført – så kan man så være enig eller uenig i disse, men det er en anden sag. Også flere af de øvrige personkarakteristikker har samme mangel på konsistens samtidig med at de ofte er ganske værdiladende.

Det forekommer i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at afhandlingen er præget af en lang række – for en historiker – ganske utraditionelle sproglige vendinger og formuleringer, som ikke i alle tilfælde medvirker til at fremme forståelsen af indholdet. Om Tolvmandsforeningens dannelse hedder det således (s. 77) bl.a. »Denne usikre omend på kort sigt yderst gunstige situation aktualiserede yderligere storlandbrugets behov for at få oprettet egentlige interesseorganisationer, da landboforeningerne med deres erhvervsøkonomiske em af kostald og træskoklaprende bønder nok forekom en del af planteavlbrugets fedtlæderstøvl-trampende, stokkesvingende foretagere en anelse for folkelig«.

Mens afhandlingens resultater i afgørende grad er præget af en ikke særlig hensigtsmæssig anvendelse af de politologiske teoriopfattelser af interesseorganisationernes rolle og funktion i samfundet – pressionsgruppe-op-

fattelsen og korporatisme-opfattelse – kombineret med en ganske håndfast anvendelse af en organisationsmodel, hvor handlinger træffes på grundlag af rationelle valg – en opfattelse, der første gang blev anfægtet inden for organisationsteorien i begyndelsen af 1930'erne og som afgørende blev forladt i begyndelsen af 1960'erne – bliver det tilbagesående problem dog, at afhandlingen trods alt synes at vise, at Landbrugsrådet i den pågældende periode næppe med rimelighed kan betragtes som et erhvervs-politisk toporgan. Medlemsorganisationerne, og ganske særlig landboforeninger, var de afgørende elementer i landbrugets organisationssystem.

Jacob A. Buksti

Knud Bistrup: Danmark – dit og mit. En aktuel geografi – med fotografier af Morten Bo. Dansk Byplanlaboratorium, skrift nr. 15. Skive 1977, 120 s., kr. 57.

Da »Danmark – dit og mit« udkom i sin tid, blev den modtaget af pressen med mange rosede ord. Opmærksomheden var stor: En spændende bog skrevet af en kollega! Omtrent samtidigt fik jeg den til anmeldelse, og for at det ikke skulle være løgn, viste det sig, at udgiveren i sit forord udlagde teksten for den, der ikke kunne læse mellem linierne. Denne (han er anonym) præsenterer bogen som en fremstilling af det Danmark i støbeskeen, som alle har behov for at kunne påvirke, og som flere og flere nu bliver klar over, at de vil interessere sig for i fremtiden. I øvrigt er bogen en stærkt revideret udgave af en i 1963 sammen med Erik Kaufmann udsendt radiogrundbog: »Danmark under forvandling«. Læseren lever i et tidehvert med store forandringer, så de mange år siden første udgave har krævet en helt ny bog med en ny titel. Der tog udgiveren brødet ud af munden på anmelderen. Det er bogens budskab i en nøddeskal, og vel overhovedet den overrødne tanke bag udsendelsen af et skrift som dette: En debatbog om dagens Danmark.

Da anmelderen havde læst den første gang, fik den lov at ligge lidt. Blæsten var for stærk i øjeblikket, men efterhånden som det kom lidt på afstand vendte nysgerrigheden tilbage, og fra tid til anden læste jeg lidt i den – her og der – som det faldt mig ind. Bogen er nemlig værd at vende tilbage til, der er mange underfundigheder i den mættede fremstilling, og forfatteren løfter kun sjældent sin pegefingert – i hvert fald åbenlyst. En lørdag aften, da jeg havde købt min Politiken Søndag, slog jeg op under rubrikken »Oh, Danmark!« og opdagede, hvad jeg vel vidste men nok glemte i øjeblikket, at redaktøren hed Knud Bistrup. Det forklarede på sin vis en masse. Bistrup har i årevis med sine ironiske overskrifter til sproglige fadæser i pressen demonstreret sin fine sans for modersmålet, og den samme imponerende kvalitet præger denne bog og gør mange vanskelige problemer let forståelige. Hvad handler den da om? Bogen kalder sig selv: »En aktuel geografi« og er vel mere præcist en erhvervsgeografi med meget vide perspektiver. Det er nemlig også en Danmarkshistorie. Det er glædeligt for en histo-

riker at se hvor meget fortid der skal til for at forklare dagens Danmark, og Bistrup er en god historiker og kyndig fortæller. Han redegør for meget af det vi oplever som særlige danske forhold: Stationsbyfænomenets opståen, danskerne og deres brobyggerier, forholdet mellem landbrug og industri, vandringen fra land til by, og på det seneste tilbage igen, halvtredsernes og tressernes optimistiske velstandspolitik, udviklingen mod servicesamfundet, hvor kun en mindre del af befolkningen er beskæftiget i produktive erhverv, vores forhold til landets naturgivne ressourcer og meget andet, men undervejs punkterer han også adskillige vaneforestillinger. Et karakteristisk eksempel på Bistrups evne til at anskueliggøre udviklingen er hans konfrontation mellem et vers af Jeppe Aakjærs: »Se dig ud en sommerdag . . .« fra 1903 og det moderne Danmark. Alt er nu en saga blot: »Aftensuk i siv og rør er det småt med takket være udtørringen af søer og vige. Tækkemændene i Jylland har svært ved at skaffe tagrør – til byhøernes »bondehuse« forstår sig, for landmændene vælger naturligvis en mere hensigtsmæssig tagbeklædning« siger Bistrup i den forbindelse (s. 116). Min bedste anbefaling af bogen kan kun være, at jeg synes den egner til historieundervisning på gymnasialt niveau, fordi den både rummer meget konkret historie og dertil rejser mange spørgsmål til diskussion i klassen.

Groft anslået vil jeg mene at omkring halvdelen af bogen er billeder. Meget fine og smukke fotografier af Morten Bo – og det er ikke blot illustrationer, de har deres egne bemærkninger til diskussionen, som fx. motivet fra ferielandet: Et vindue med skilt: »Skal ikke udlejes«. En tegnestift i rumpen på den, der hellere ser et Danmark som på den modstående side: Et skiltemarked omkring pølser og øl ved Vestkysten (s. 52–53). Et emne til debat: Hvad vil vi med Danmark – dit og mit? Idyl eller kommers? Uden billeder var denne bog ikke blevet det, den er. Der er noget filmisk over samvirket mellem fortælling og fotografier. Jeg kom undervejs til at tænke på Maj Wechselmanns Danmarksfilm, der på flere punkter vil advare mod tendenser, som også Bistrup og Bo har i kikkerten. »Danmark – dit og mit« er mere stillfærdig end Maj Wechselmanns film, men den er til at tage frem igen og fundere på.

Steen Ove Christensen

Georg Nørregård: Nykøbing på Falster gennem tiderne. Første del: Dronningernes by. Nykøbing F. Kommune 1977. 450 s., ill., kr. 190.

»I modsætning til de fleste andre danske købstæder har Nykøbing på Falster hidtil ikke haft nogen speciel byhistorie. På byrådets foranstaltning vil der nu blive rådet bod herpå«, skriver kulturudvalget for Nykøbing F. Kommune på bagsiden af smudsomslaget til foreliggende værk, der efter planen skal være første bind af i alt to.

Alle sejl er sat til! Bogen er udsendt i et bekesteligt udstyr, trykt på glittet papir og i en pompøs lay-out med mange kostbare illustrationer i sort/hvid og farve, ligesom man har betroet udarbejdelsen af værket til professor

emeritus Georg Nørregård, der havde en stor produktion af jubilæumsskrifter bag sig, da han blev udnævnt til professor i Århus i 1963. Man venter sig altså noget, når man tager fat på læsningen af denne bog, men jeg må straks tilstå, at jeg blev hurtigt skuffet.

Georg Nørregård har disponeret sit værk i overensstemmelse med en rodfæstet tradition i lokalhistorisk litteratur. Med udgangspunkt i oldtidens få og tvivlsomme levn (til en byhistorie) vandrer vi kronologisk fremadskridende gennem middelalder og nyere tid og konfronteres med faste rekvisitter som kirken, klostre, skoler og andre institutioner, først og fremmest slottet, og vi møder sociale kategorier som bonde, håndværker og (mere indirekte) soldat, samt endelig forskellige myndigheder og administration. Byens historie glimter klarest i krig og krisetider. Men fortællingen forløber trægt. Jeg synes nok, at man kan stille to krav til en bog som denne, nemlig at den handler om byens historie, og at den er forholdsvis letlæst – af hensyn til de af byens borgere, der måtte læse et sådant værk af almindelig interesse og uden særlige forudsætninger.

Det er naturligt, at livet omkring slottet forvrider viden om købstaden Nykøbing, så meget mere som slottet var betydeligt og i perioder livgeding og enkesæde for danske dronninger. Det er et klassisk problem ved overleveringen af vore kilder, at de fortrinsvis hidrører fra den herskende klasse. Men Nørregård synes overhovedet ikke at have forsøgt at frigøre sig fra den magnet som det kongelige slot var; bogens undertitel: *Dronningernes by*, er overordentligt berettiget som de kongelige og deres gøremål indtager en meget fyldig plads i fremstillingen. Byen forbliver længe i skyggen af både slottet og kilderne. Om købstadslovgivningen skriver Nørregård ligefrem (s. 56): »Imidlertid må det erindres, at de danske konger fra Erik af Pommeren og fremefter foruden privilegier for de enkelte byer udstedte fællesprivilegier for alle rigets købstæder. Omtalen deraf hører derfor til rigets historie«, hvorefter han affærdiger Erik af Pommerens købstadsfordning af 1422 med et yderst hastigt resumé på ganske få linier og således afstår fra et forsøg på at kaste lys over det middelalderlige byvæsen ad indirekte vej. De ældste kendte købstadsprivilegier for Nykøbing Falster er først fra 1451.

Derimod anvender Nørregård flere kapitler til en omfattende redegørelse for de storpolitiske forhold i Østersøen i højmiddelalderen, fordi visse af forhandlingerne mellem Danmark og Hansestæderne fandt sted på slottet i Nykøbing. Den historie kunne med rette have været henvist til rigshistorien med en note på den relevante litteratur. Jeg havde hellere set nogle digressioner om andre byer og byhistorie i almindelighed.

Men miséren skyldes den måde fremstillingen er skruet sammen på. Ved hjælp af stedregistrene i danmarkshistoriens kildeudgaver har Nørregård samlet rub og stub om Nykøbing på excerpter, som derefter blot meddeles kun nødtørtigt bearbejdet i fremstillingen. Det er omtrent den eneste måde, man ikke må bruge kildeudgaver på. Læseren føler næsten samme usikkerhed overfor teksten som når han første gang bladrer i en pakke arkivalier – de mange ofte tilfældige detaljer forvirrer, og endnu mangler sammenhængen. Nørregård sammenfatter altfor ofte i

helt almindelige og meget forsigtige formodninger præget af en vis usikkerhed. I kapitlet »Borgerlig tyng« kan man således læse: »Selv om kongebesøg og gæsteri medførte ulemper og udgifter for Nykøbing-borgerne, var der dog lyspunkter derved. Dels fornøjelsen ved at se de fine folk og deres optog, dels uden tvivl en forøget omsætning for købmænd og håndværkere; der faldt vel også nu og da en skilling af til de fattige« (s. 140–41). Desuden er fremstillingen fuld af udtryk som »Man må formode ...« og »Man må tro ...«. Det er en ikke ualmindelig misforståelse hos amatørhistorikere, at man kan lade kilderne tale for sig selv. Nørregård begår samme fejl, når han i så høj grad, som det er tilfældet, lader sin fremstilling bestå af referater af kildematerialet. Han forsømmer historikerens vigtigste opgave, at forsøge at skabe en illusion på kilderne; først da bliver det til historie for andre. Og Den store Illusion kan være god historie.

Men Nørregård nærmest klitrer til sine kilder. Det mærkes tydeligt ved hans hyppige negative konklusioner af denne type: »Det ses ikke ...«, ligesom Kancelliets Brevbøger nærmest blinker til læseren over skulderen på denne passus: »1561 fik han [lensmanden] ordre til selvferde sammen med andre rigsråder og lensmænd at følge kongen til Holsten« (s. 129). Referatet er tilmed dårligt, det giver ingen forklaring på selvferde i forhold til hvad eller hvem, men endelig er udtrykket helt uanvendeligt på nutidigt dansk.

Nørregårds knudrede og uengagerede sprog gør læsningen af denne bog til en ørkenvandring, men det bliver heller ikke bedre af, at han ikke gør noget forsøg på at forklare særlige faglige udtryk eller blot ældre udtryk i almindelighed. I flæng kan jeg nævne: *Fetalje* = proviant (s. 129), »væragtig« = trænet til kamp, og *bådsmand*, der på denne tid (1500-tallet), antagelig blot er besætning i almindelighed og ikke som i dag en art underofficer (s. 140), samt *corps de garde* = vagtbygning (s. 384). Det hjælper lidt på fremstillingen, når vi når frem til nyere tid, men i hovedsagen forbliver den en katalog over meddelelser til Nykøbing Falsters historie.

Det forventede bind 2 vil rumme register til hele værket, samt den litteratur- og forkortelsesliste, det er en uundværlig forudsætning for brugen af det utilnærmeligt lærde noteapparat i dette bind. Registret vil formentlig betyde, at lokal- og slægtshistorikere i almindelighed vil få en nyttig indgang til de mange personoplysninger, som Nørregård trods alt har samlet i sit værk. Bind 1 slutter omkring 1830. Bind 2 vil beskæftige sig med demokratiets og det industrielle Nykøbing, og her skulle Georg Nørregård være på hjemmebane. Det bind bør blive *byens* historie.

Stein Ove Christensen

Jens Rasmussen: Provst U. A. Plesners virke som embedsmand og politiker under enevælden i første halvdel af det 19. århundrede. Odense Universitetsforlag, 1979, 132 s., ill., kr. 40 plus moms.

Jens Rasmussens afhandling er en let omarbejdnings af et speciale ved Odense universitet. Den grundige og solide afhandling er en biografi over den langelandske provst Ulrich Adolph Plesner, 1782–1861. Plesner var jævnaldrende med så særprægede gejstlige som Grundtvig og Blicher og tilhørte den generation af sognepræster, som i deres ungdom prægedes af enevældens rationalisme og oplysningsfilosofi; senere under deres virke i landsognene oplevede de på nært hold landbrugskrisen og dens følger i 1820'erne, kom i 30'erne i berøring med de religiøse vækkelser og i 40'erne med den social-politiske bondebevægelse.

Plesner der var af gammel østjysk præsteslægt fik 1810 kald på Langeland, fra 1820 med permanent sæde i Humble sogn, det største på øen og m.h.t. præstens aflønning det mest givtige. Den begavede sognepræst valgtes 1834 til formand for Langelands konvent og beklædte 1839–51 stillingen som øens provst. 1841 modtog han kgl. udnævnelse som gejstlig deputeret for Østifternes stænderforsamling og deltog i samlingerne 1842, 44 og 46. Han udmærkede sig ved sin tolerante holdning over for den livskraftige »forsamlingsbevægelse« på Langeland i slutningen af 1830'erne og ved sin bemærkelsesværdige indsats som »husmandssagens« fortaler i stænderforsamlingen i 1842. Disse to begivenheder har givet Plesner et navn i den historiske litteratur; ifølge Jens Rasmussen var det kun »små spor« han satte sig, men Plesner er dog ret udførlig omtalt en del steder, f.eks. i »Vækkelsesernes frembrud« III, 2, 1964. Derimod fik han ingen plads i den gamle udgave af Dansk biografisk Leksikon, men fortjener så absolut at komme med i den nye.

Forfatteren har som opgave sat sig at give en samlet og nuanceret analyse af Plesners virke, idet han koncentrerer sig om Plesners offentlige virke – hans funktion og holdning – som gejstlig embedsmand i lokalsamfundet og hans funktion og holdning som gejstlig politiker på landsplan og lokalt plan.

Plesners mange synspunkter, ideer og attityder, som er bragt frem i denne bog, kan naturligvis ikke tages til indtægt for en generel holdning i præstestanden, (hvilket forfatteren da også udtrykkelig fremhæver s. 11). Imidlertid har Plesner repræsenteret en bestemt gruppe af særlig »dannede« præster, der loyalt støttede enevælden p.g.a. dens sociale menneskesyn, men som samtidig følte sig forpligtede til at engagere sig i samfundsspørgsmål. Plesner gav udtryk for dette ideal i et omfattende flyveskrift fra 1832, der behandlede spørgsmålet om gejstlighedens valgret og valgbarhed til stænderforsamlingerne. (Se s. 17f, 90 m.m.) Heri udtrykte Plesner sin frygt for et »skisma« mellem konge og folk, hvis kongen uden at kende folkets ønsker og følelser lod sig lede af »statsjenerne«. Stænderne kunne forhindre for meget bureaukrati, og navnlig præsterne havde de bedste muligheder for at bringe konge og folk tættere sammen. Landsbypræsten var ifølge Plesner »bondestandens naturlige allierede«,

og var han ikke på landalmuens side, måtte han anses for en »troløs forræder.« Plesners ideal og sociale grundsyn var den oplyste enevældens princip, at alle statens borgere skulle gøres lige for kongen og loven.

Afhandlingens værdi ligger i, at det lykkes så udmærket at give en fyldig redegørelse for »holdning og funktion« hos en repræsentant for ovennævnte præstetype. Bogen har altså bud til en større kreds end langelandske lokalhistorikere. For at løse denne opgave har forfatteren været igennem et omfangsrigt, trykt og utrykt kildemateriale. Efter en indledning med problemstilling og litteraturgennemgang følger 5 kapitler, hvoraf det første gør rede for Plesners etablering på Langeland, for hans familieforhold, vennekreds samt hans karriere (s. 9–11). Derefter skildres hans »økonomiske og praktiske virke« i sognet, d.v.s. hans rolle som landbrugskyndig og hans holdning som beneficeret »godsadministrator« af det ret store mensalgods under præstegården, samt sluttelig hans virke i skole- og fattigvæsen (kap. 2, s. 16–31).

Kap. 3 (s. 32–52) handler om Plesners gejstlige virke i Fyns stift, herunder hans synspunkter i debatten om ritualsagen og kirketugtssagen fra 1830'erne samt om kirkeforfatningssagen fra 50'erne. Plesner placeres i forhold til sine kollegaer, og i forhold til de førende teologer. Han stod nær Mynster og Clausen, men langt fra Grundtvig og Lindberg, navnlig m.h.t. dåbsspørgsmålet. Plesner var »evangelisk-kristelig«, med rod i oplysningstidens rationalisme og pietisme. I forbindelse med »de gudelige vækkelser« indtog han en frisindet og tolerant holdning: de vakte var kongens tro undersætter, der udmærkede sig ved en sædelig og kristelig adfærd, hvilket »hidtil har virket gavnlige på Langeland« (s. 47). Ifølge egne udtalelser var Plesner bl.a. påvirket af sine barndomsoplevelser i hjem sognet, hvor de »stærke jyder« havde en stærk bastion.

Kap. 4 (s. 53–71) behandler Plesners arbejde i stænderforsamlingen, hvor han navnlig gjorde sig bemærket i landbospørgsmålene: husmandssagen og »bondesagen« fra 1844 (fæstevæsenets overgang til selveje, tiendeafløsning, lige hartkornbeskatning og alm. værenpligt). I slutningen af kapitlet redegøres for forfatnings- og nationalitetsspørgsmålene.

I kap. 5 (s. 72–83) behandles Plesners virke under systemskiftet i 1848; ved et tilfælde hvirvledes den langelandske provst med i røret i København under de bevægede martsdage, han gik nu over til de nationalliberale og deltog i udformningen af bl.a. Kasino-resolutionen. Senere opstillede han som kandidat til den grundlovgivende rigsforsamling, men blev som bekendt slået af J. A. Hansen.

En »Afslutning« (s. 84–95) skildrer Plesners sidste leveår og giver en sammenfatning af hans holdninger og synspunkter. Bogen slutter med en kildeoversigt, en litteraturliste, et omfattende noteapparat samt et personregister.

Den mest interessante side af Plesner er unægtelig hans forhold til landbefolkningen, navnlig dennes underklasse – husmændene og indsidderne. Jens Rasmussen har søgt at sammenstille Plesners udtalelser i flyveskriftet fra 1832 og i stænderforsamlingen med provstens funktion som »godsejer« i det små, (han havde 14 husmænd under

sig.) Plesner hørte ikke til de »streng« (s. 20) og var tilsyneladende godhjertet overfor sine husmænd. Desværre giver forfatteren ikke mulighed for sammenligning med godserne i nabolaget, og i det hele taget kan det indvendes, at der mangler en kort gennemgang af »lokalsamfundets« sociale og økonomiske beskaffenhed; enkelte spredte oplysninger findes dog, men de er utilstrækkelige til at give et dækkende billede af Langeland (evt. Humble), dette typisk østdanske miniature-samfund med dets stærkt klassedelte samfund af adel, borgere og bønder, hvoraf også den sidste gruppe var socialt splittet. Husmændenes afgifter på Langeland hørte vist nok til de skrappeste i Danmark.

Trods bondestandens sociale splittelse opstod der en meget livlig bondebevægelse på Langeland, som slog bro mellem husmænd og gårdmænd. En klassefjendsk holdning over for borger- og præstestand slog navnlig igenem i 1848, og var vel nok den væsentligste årsag til Plesners fald. (Jfr. Sigismund Nielsens artikel i Fynske årbøger, 1948). Hertil kom hans afstandtagen fra bondevennernes kapitalspørgsmål om tvungen overgang til selveje, skønt hans argumenter ikke var urimelige: Plesner frygtede, at forceret overgang til selveje ville skabe jord- og kapitalkoncentration til skade for bondestanden på længere sigt. – Imidlertid: de husmænd som Plesner havde talt så varmhjertet for i 1842, fik i 48 tilbud fra bønderne om at blive *købt* til valgstedet. Langelands »trastøvlede bønder«, som Edv. Brandes fik respekt for en menneskealder senere, afviste pure den dannede provst, skønt han ønskede at tjene helhedens interesse og beskytte de fattige ved hjælp af en stærk kongemagt og en socialt orienteret lovgivning.

Konkluderende må Jens Rasmussens afhandling siges at være et udmærket arbejde, som bringer meget nyt og rejser mange nye spørgsmål. F.eks.: findes der tilsvarende materiale om andre sognepræsters liv og virke i landdistrikterne i enevældens tjeneste? Hvis det er tilfældet, er det rigeligt med opgaver at gå i gang med.

Asger Th. Simonsen

Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes historie.
Viborg 1977. 288 s. Ill. Kr. 94,40.

Det er den anden jubilæumsbog om Nibe, der hermed ser lyset og den tredje historie om Nibe by. I 1917 behandlede postmester C. Klitgaard dens historie, indtil den fik status som købstad i 1727. Til tohundredårs jubilæet i 1927 tog lærer T. V. Færgemann sig af dens historie fra 1727 til 1927, og nu i 250-året har arkivar Harry Christensen ved landsarkivet i Viborg taget hele sagen op igen på foranledning af Nibe kommune.

Christensen har valgt at samle fremstillingen om ni tværsnit, der hæftes på årstallene: 1377, 1477, 1577, 1677, 1727, 1777, 1827, 1877 og 1927. Ikke alle årstallene er lige vigtige, som hans selv straks bemærker i første afsnit: »Det er med dette årstal som med de andre »kapitelårstal« ikke det præcise år det gælder. De skal forstås som

udgangspunkter for beskrivelser af en tid, af tilstande og begivenheder af Nibes historie —«. Men de er selvfølgelig ikke vilkårligt valgt. Omkring 1377, hvor beskrivelsen tager fat, optræder Nibe for første gang med sikkerhed i de historiske kilder, i 1727 bliver byen købstad i en opgangsperiode, 1777 er byen nede i en bølgedal, 1827 på ny på toppen.

Indtil sidstnævnte tidspunkt var byens historie, dens gode og mindre gode perioder intimt forbundet med fiskeriet og primært med sildefiskeriet i Nibe Bredning, den udstrakte lavgrundede fjordflade nord for byen. Byen selv bevarer i sin kirkes udstyr det stærkeste minde om dette ved sit kirkeskib, enestående i landet ved at vise en fiskerbåd, en sildekåg, hvor andre med forkærlighed viser orlogsskibe, og ved det øvrige inventar, skænket af og signeret med navnene på byens førende sildefiskere og sildesaltere, næsten alt sammen fra den rige periode efter år 1700.

Lad det være sagt straks, at ikke alene er bogen forfattet i et klart og levende sprog, men den er også vel dokumenteret. Noterne alene fylder 17 tættrykte sider, og hvad der er ekstra værdifuldt, mange nye kildegrupper er taget i brug og tidligere benyttede påny vendt og drejet og aflokket nye vidnesbyrd. Og kildematerialet er forbavsende rigt ikke blot til belysning af sildefiskeriet, hvor limfjordskommissionernes store papirmængder ingenlunde er udtømt hverken med denne bog eller med min egen om det ældre limfjordsfiskeri, men til byens indre liv findes yderligere den statelige række af tingbøger fra Nibe, bevaret fra begyndelsen af 1600-årene, der indeholder et væld af oplysninger til snart sagt alle sider af byens og dens befolknings tilværelse. For Klitgaards fremstilling af byens historie var de en hovedkilde, men kulturhistorikerne kan øse næsten ubegrænset af dem uden at nå til vejs ende dermed. Forfatteren har takket være sin ansættelse ved det nørrejske landsarkiv haft de bedste muligheder for at hente alle relevante oplysninger frem, og har forstået at benytte sig deraf.

Fremstillingen indbyder egentlig ikke til kritiske kommentarer, tværtimod bemærker man med fornøjelse de mange supplementter til tidligere fremstillinger, således også det velvalgte billedmateriale, hvoraf flere i farver. Selv den formindskede gengivelse af Papes kort fra o. 1720 over Nibe bredning med tilstødende landstrækninger syd herfor er yderst instruktivt takket være farveproduktionen. Skal jeg anholde en enkelt ting, bliver det teksten til billedet af det fiskeformede hovedvandsæg, hvor det siges, at disse var en Nibe-specialitet. Det er selvfølgelig rigtigt, at de blev lavet i byen, men dog ikke som det eneste sted. Ålborg-guldsmedene havde dem også i produktion, og det samme havde guldsmede i Sønderjylland.

Bogens to sidste afsnit handler om, hvordan byen søgte at finde udveje for sin fortsatte eksistens, efter at silden o. 1830 var næsten forsvundet med katastrofale følger for befolkningen.

Holger Rasmussen

Julius Møller (red.): 100 år. Ommersyssel landboforening 1877–1977. 135 s., ill., kr. 55.

I forbindelse med sit 100 års jubilæum har Ommersyssel landboforening, eller som den tidligere hed: Landboforeningen for den nordøstlige del af Randers Amt, ladet udarbejde en bog, som er skrevet til landmænd, om landmænd og af landmænd.

Selvsagt henvender bogen sig især til befolkningen i den egn, hvori landboforeningen har haft sit virke. En række personer og begivenheder er omtalt, men det forhold, at alle bogens bidragydere selv er landmænd eller i hvert fald tæt knyttet til erhvervet, f.eks. som konsulenter, betyder, at hovedparten af bogen omhandler mere eller mindre landbrugstekniske forhold, der næppe kan påkalde sig den helt store interesse uden for erhvervets egne rækker. Et forsøg på at anskue landbrugets situation før og nu i en bredere sammenhæng er dog gjort, nemlig ved en oversigt indeholdende en række statistiske oplysninger fra 1870'erne og 80'erne, hentet fra forskellige trykte og almenkendte værker, samt en statusopgørelse af foreningens nuværende formand, L. Sommer, over erhvervets almindelige stilling i 1977, i stil med de landsdækkende organisationers årlige publikationer, f.eks. »Landøkonomisk Oversigt«, omend naturligvis i mindre omfang. Hertil følger han et mere personligt afsnit over omstændighederne bag strukturomlægningen i dansk landbrug ved foreningens start, hvor andelsbevægelsen kaldes dem »vigtigste løftestang« i de forløbne 100 år. Lidt ængstelig spørges der, om de danske bønder i dag også har fremsynede og stærke personligheder, der kan tage kampen op imod »socialistiske politikere og fagforeninger«, der vil »stække frihed og virkelyst«. Jovist, liberalismen lever i bedste velgående i Ommersyssel, og betragtningerne udmunder i et næsten erhvervspolitisk program, der skal sikre landbruget den ligestilling, som formanden mener, der er brug for.

De 100 år, der skiller de to nævnte afsnit er på matematisk vis opdelt i 4 afsnit med 25 år til hver. Dette er mildt sagt uheldigt for en historisk oversigt, hvor andre milepæle let kan udpeges. Fremstillingen virker da også ret uensartet, og oplysningerne undertiden noget tilfældige. Med nogen kendskab til den almindelige samfundsudvikling kan man dog som læser genkende fænomenerne, nu på lokalt plan.

Fra foreningens første år omtales således planteavlssøg og grundforbedringer. Også ved anlæggelsen af jernbanen fra Randers til Hadsund (1883) udviste foreningen stor aktivitet, eller som forfatteren Gustav Wied skrev til en ven: »Man taler kun om vor station, vor bane og vore tog ...« i kampen for at sikre sig en station, og dermed en forbindelse til det i disse år hastigt omdannede samfund. Dyrskuer med prøvemalkninger, udstilling af redskaber og maskiner var også et tidens tegn, ligeså husmandsrejserne. Da malkningen var en »kvindesag«, kom de første kvinder i 1898 med i det forberedende arbejde, i protokollen dog benævnt som »formandes hustru« og »gårdejer Ahler's Marie«. Fra mellemkrigstiden berettes om en stigende konsulentbistand til bedre avlsarbejde og i kampen mod kvægtuberkulosen – samt om de politiske dønninger fra L.S. Et par eksempler kan illustrere dette.

I 30'erne begyndte man at eksperimentere med inseminering, men da den lokale dyrlæge skulle forsøge, viste det sig at også den udvalgte tyr stod fremmed over for den moderne teknik, trods flere forsøg. Til sidst måtte den på gammeldags maner springe på en kvie, hvorpå dyrlægen med en kop måtte stryge sæden ud af kvien og hælde den i et reagensglas. Da ikke alle kerner kunne blive insemineret samme dag, måtte dyrlægen tage glasset med hjem i seng for at holde temperaturen! Også på den politiske front kunne man i en lokal kvægavlerforening i 1935 finde svaret på statsminister Stauning: nemlig tyren »Kaos«!

Efterkrigstiden har været præget af mekaniseringer, mejetærskere vandt indpas og ladvognene fik gummihjul. Var kravene til den enkelte landmands viden og uddannelse stigende, gjaldt dette i lige så høj grad kapitalbehovet, hvorfor man læser om koncentrationstendenser, bl.a. inden for dyrskue- og foreningsarbejdet, hvor større enheder og øget konsulentbistand, fra 1977 med EDB-køring af den enkelte landmands regnskaber, tegner billedet af nutidens og fremtidens landbrug.

Herudover indeholder jubilæumsskriftet et afsnit af godsejer Flemming Juncker om agerbrugsforholdene i den nordøstlige del af Ommersyssel, specielt på hans »Overgård«, men det mest interessante er dog en artikel af bogens redaktør om bondegårdens indretning og hverdag omkring århundredskiftet, baseret på private optegnelser, rummer en række fine kulturhistoriske og tidstypiske træk.

Torben Hansgaard

Thorkild Ramskow: Lindholm Høje. Gravpladsen. Det kgl. nordiske Oldskriftselskab, 1976, 199 s., ill., kr. 135,- + moms.

Omsider har en større publikation af udgravningen af Lindholm Høje set dagens lys.

Desværre er der i nogen grad tale om stene for brød. Denne udgivelse omfatter kun gravpladsen og forfatteren afstår fra at drage konklusioner udover de i tilknytning til materialet helt indlysende. Udgravningen blev foretaget i årene fra 1951 af konservator Sylvest Granzau og museumsinspektør Oscar Marseen. Thorkild Ramskows fremstilling hviler i alt væsentligt på materialet herfra.

Lindholm Høje er en overordentlig spændende lokalitet set ud fra en handelshistorisk og byhistorisk synsvinkel. Fundet af en række hustomter fra vikingetid oven over gravene har givet anledning til en række spekulationer og teorier. disse end ikke nævnes i bogen – hverken Ramskous Vendila-teori eller Beckers Limfjordsteori – hvad skal man heraf slutte?

I fremlægningen af materialet fra gravpladsen kommer forfatteren desværre slet ikke ind på det samfund, hvis eksistens den afspejler. Katalogen over gravene er en oprensning af fundene uden strukturering af nogen art. en mængde af genstandene er afbildet i katalogen, men der er ingen oplysninger, hverken om oprindelse eller datering. Det gør værket på det nærmeste ubrugeligt for andre end lige fagfolk.

Af konkrete oplysninger om gravpladsen som helhed foreligger kun en forsigtig datering: »Groft taget må gravpladsen have været i anvendelse i ca. 500 år uden at nøjagtige dateringer på nogen måde tør angives . . . det må dog understreges, at benyttelseshyppigheden langt fra har været konstant, da hovedparten af gravene hører hjemme i 8. og 9. århundrede. 0. 10. århundrede tynder det ud igen« (s. 13).

Lokaliteten er vanskelig at arbejde med – den evige blæst flytter sandet rundt, så stratigrafien sine steder må opgives. Ydermere har der allerede i oldtiden været tale om, at man genbrugte sten fra ældre grave og en del af gravpladsen har i løbet af 9. århundrede været nedlagt, overpløjet og genoprettet. Dateringen til 9. århundrede hviler her på et bronzespænde fra 800-årene, der er fundet i en brandplet i flyvesandlaget over plovfurterne.

Der kan udskilles 5 faser, hvoraf I og V er jordefæste-grave (ialt 40), mens II–IV er brandgrave. Heraf er 199 rene brandpletter, 350 er markerede med sten. Af de ialt 589 grave er der kun 45 yngre grave, der utvetydigt overlejrer ældre grave.

Knoglemateriale er behandlet særskilt på grundlag af Ulrik Møhls bemærkelser. Denne beklager i indledningen, at hans lister, der er 20 år gamle, ikke egentlig er tænkt som eller egnede til direkte offentliggørelse. Man må helhjertet give ham ret. Den lange liste over hvilke knogler, der er fundet af hvilke dyr, siger ikke meget. Man konstaterer, at der er tale om hund, får, hest, ko og gris – hvilket næppe vil slå nogen med forundring.

Skeletgravene rummer næsten uden undtagelse dyreknogler – af brandgravene er der fundet dyreknogler i ca. 255 grave – hvilket antal man selv må tælle sig frem til, da det ikke er angivet. Derimod oplyses det, at det er et forbavsende stort antal grave, der ikke har dyreknogler, men hvad denne forbavelse udspringer af, er ikke antydnet. Værket rummer sluttelig – foruden engelsk resume – fortegnelse over oldsagskombinationer, gravtypernes fordeling, udgravningsplaner og en skitse af gravenes fordeling. Alt vældigt net – men ikke videre brugbart, når helheden mangler i så høj grad, som det her er tilfældet.

Summa summarum: vi venter stadig på at få noget konkret at vide om samfundet på Lindholm Høje – deres huse og deres grave.

Inge-Birgit Thuesen

Bjarne Nielsen Brovst: Sommerblæst. Om jyske digtere og natur. Poul Kristensens Forlag. Herning 1979. 160 s., kr. 68.

Forfatteren, højskolelærer Bjarne Nielsen Brovst har kaldt sin bog »Sommerblæst«, et ord der har klang af noget lyst og optimistisk. Undertitlen – »Om jyske digtere og natur« – leder videre tankerne hen på en sommerudflugt rundt i Jylland til steder, hvor de mange jyske digtere har levet og arbejdet. Sådanne temaer indeholder bogen også – og meget mere – den lune sommerblæst veksler bestandig med barske tidsdokumentariske skildringer. Det er en usædvanlig bog.

Bogens væsentligste afsnit er en brevsamling, der har overskriften »Jeppe Aakjær og en kusine«. Forfatterens oldemor (Petrea Elisabeth Pedersen, f. 1864) var kusine til den berømte digter. Trods fælles vilkår fra barndommen – de gik sammen som hyrder på heden – så fik de et yderst forskelligt livsforløb. Aakjær brød ud af miljøet, blev den radikale tænker, der gennem sit forfatterskab kæmpede for at forbedre levevilkårene for de lavest stillede i samfundet. Kusinen, derimod, forblev i sit miljø som den fortrykte almuekvind, hvis liv blev kendetegnet ved hårdt slid, et mørkt religiøst livssyn og af en angst for de nye tider.

Brevsamlingen indeholder breve til Petrea E. Pedersen (P.E.P.) i årene fra 1882–1892. En periode hvor P.E.P. dels var ude at tjene, dels aflastede sine udslidte forældre i husmandshjemmet, og endelig levede hun fra 1890 som gift husmandskone. Brevskriverne strækker sig fra P.E.P.'s kusiner, søstre, medtjenere fra forskellige gårde og til hendes tilkommende mand, Peder Jensen.

Her er breve om tjenestepigernes arbejde, herunder om det uundgåelige malkearbejde, der tiltog i omfang under landbrugets omlægning i 1880'erne. Samtidens tidspres fornemmes bl.a. i en kommentar som, »Jeg må da op klokken fire, for vi skal gå til malkningen 4 1/2 og så må vi ikke have længere end 2 timer til malkningen«. (s. 24) Også mejeriarbejdet berøres, en far lod sin datter arbejde og oplære i et mejeri for en løn af 3 kr. pr. måned, men så måtte hun også selv disponere over pengene! Andre mejersker sukker dybt men resignerer, da proprietæren insisterer på at opkøbe mælk til behandling på gårdens mejeri. Det betød en endnu længere arbejdsdag for kvinderne. Og her er tale om en arbejdsdag, der ville få det til at blænde for vore øjne. Nogle af P.E.P.'s veninder søgte da også væk fra det hårde arbejdsliv på gårdene. En rejste til Amerika og opfordrede gentagne gange veninden til også at udvandre. Der lokkes med god og rigelig mad, fine klæder, god løn, og det at køre i hestevogn til kirke, hjemme . . . må I vist få lov at gå på eders ben«. (s. 17) En anden ung kvinde rejste sammen med sin bror – en uldgyde – til Norge, hvor de begyndte en tekstilindustri i det små. De klarede sig fint, og repræsenterer den del af almuen, som industrien gjorde til fabrikanter.

I mange af brevene berøres kvindernes længsel og frygt for at blive gift. En kvinde skrev således om sin nyetablerede forlovelse, »Ja, nu vil du jo nok studere på, om jeg ikke er klogere end gifte mig, men desværre, det kan ikke blive anderledes«. (s. 56) Men ægteskabet blev tilsyneladende godt, » . . . du kan tro, at min mand kan arbejde hårdt og ødelægger ikke nogen penge til nytte«. (s. 83) Fattigdom, sygdom og børn der dør berøres i andre breve. P.E.P. havde selv mange betænkeligheder forud for ægteskabet, hendes mørke religiøse syn kunne vanskeligt forenes med hendes udkårne, der var grundtvigianer. Han, Peder Jensen, ville ikke være et »hængchoved« men derimod »glad som kristen og som menneske«. Peder Jensen er repræsentant for de unge, der deltog i det folkelige liv i forsamlingshusene, og ud fra brevene at dømme havde han, i langt højere grad end de kvindelige brevskrivere, overskud til at deltage i et socialt og kulturelt samvær tilligemed det daglige arbejde. Kvindernes sociale liv begrænser sig i hovedsagen til fællesskabet om-

kring arbejdet, og brevene viser, at der kunne opbygges et meget fortroligt forhold tjenestepigerne imellem.

For at fortætte brevsamlingens oplysninger har forfatteren gengivet nogle af Aakjærs digte, som belyser den samme problematik som indeholdes i brevene. Jeppe Aakjærs første digte stammer fra 1880'erne, og den indignation han giver udtryk for, er netop det liv som kusinen og hendes brevskrivere lever. Det er en heldig sammenstilling af tidsdokumentariske breve og digte, fordi de supplerer hinanden så fint.

Ved brevsamlingen knytter forfatteren enkelte realoplysninger, her kunne man have ønsket, at han havde været lidt mere rundhåndet. Flere oplysninger om nogle af brevskriverne og P.E.P.'s hjem, børneflokkens størrelse o.l. ville have givet brevene mere profil. Hertil ville oplysninger om den Indre Missionske bevægelse og udbredelse på egnen have været gavnlige. Det kunne have peget henimod en problemstilling som, hvorfor nogle fastholdt det tunge religiøse syn, medens andre blev grundtvigianere, og atter andre helt brød med barndommens religion som Aakjær.

I bogens sidste afsnit har forfatteren fastholdt nogle portrætter af jyske digtere og miljøer, man mærker sig især skildringen af Johan Skjoldborg og Kaj Munk. Desuden indeholder bogen nogle essays fra forfatterens hjemegn oppe ved Limfjorden. Det er således et værk, der spænder over et bredt spektrum af skriftlige arbejder, men med forfatterens nænsomme hånd og fine iagttagelsessevne, er det lykkes at skabe en helstøbt bog. En bog man ikke lægger fra sig, før den er læst til ende.

Bodil K. Hansen

Arne Gammelgaard: De drev det vidt ... om arbejderbevægelsen på Hammelegnen. Udgivet af Socialdemokratisk Forening 1979. 64 s., ill.

Mange lokalhistoriske arkiver arbejder i disse år flittigt med emner fra perioden 1860–1914, og små bøger, hæfter og rapporter ser dagens lys, bekostet af lokale foreninger, pengeinstitutter e.l. Den vifte af reproduktionsmuligheder som den grafiske industri giver, gør det overkommeligt at udgive sådanne småbøger i beskedne oplag der passer til den potentielle læserkreds. Det er både glædeligt for den lokalhistoriske interesse og nyttigt for den historiske forskning, at en sådan frodig vækst er i gang, naturligvis under forudsætning af, at indholdet bygger på et forsvarligt grundlag.

Arne Gammelgaard har skrevet hæftet om Socialdemokratiet i Hammel, hvor det politiske klima blev præget dels af det nærliggende Frijsenborg og den konservative dominans derfra, dels af at Skjoldlevkredsen var den første landkreds, Socialdemokratiet vandt. Begge dele optræder rimeligt nok i bogen. Det lykkes at få fortalt mange træk af udviklingen: om sygehus, fattiggård, foreningsliv, fagbevægelse osv., men stofmængden er for omfattende til så lille en publikation, og især sidste del bliver af oversigtsmæssig karakter.

Bogen er affotograferet efter manuskript og desværre er billedkvaliteten ikke god, synd for de mange gode illustrationer.

Et register kan fås ved henvendelse til Lokalhistorisk Samling, Hammel.

Verner Bruhn

Anne Marie Skovfoged. Omkring bybrønden. Bidrag til Odders historie 1800–1900. Odder 1977. 104 s., ill., kr. 26.

Interessen for lokalhistorie har taget et vældigt opsving indenfor de seneste år. Det kommer f.eks. til udtryk ved, at der publiceres bøger og artikler om lokalhistoriske emner som aldrig før. Det er imidlertid karakteristisk, at meget af den lokalhistoriske litteratur er lagt stort – ja ofte for stort – an. Mange lokalhistorikere føler en forpligtelse til at belyse byens eller egnens historie fra isen trak sig tilbage og frem til 1970'erne. Da kildematerialet er meget sparsomt og uens indtil 1600-tallet, bliver en sådan vidtspændende fremstilling uundgåeligt en blanding af fiktion og historie – en blanding, der sjældent falder heldigt ud. Men heldigvis findes der også lokalhistorikere, som »tør nøjes med« at belyse kortere men kilderige perioder af deres bys eller egns historie. Det er Anne Marie Skovfogeds bog »Omkring bybrønden« et glimrende eksempel på.

Anne Marie Skovfoged har valgt at lægge hovedvægten på tidsrummet 1800–1900 – altså den periode, hvor Odder forvandlede fra landsby med stråttekte bindingsværkshuse til stor provinsby med overvejende grundmurde huse, ofte i flere etager. A.M.S. indser klart, at hun indenfor den korte periode, bogen dækker, kun kan yde bidrag til byens historie. I den forbindelse savner man en klar angivelse af, hvilke bidrag forfatteren agter at yde – altså en klart formuleret problemstilling. Fremstillingen viser, at det især er ejendoms- og byudviklingshistorie, der har haft A.M.S.s interesse. Efter en kort omtale af byens ældste centrum, området omkring kirken, og vejenes forløb i ældre tid påbegyndes skildringen af Odders historie i perioden 1800–1900 med en redegørelse for det nye centrum, der gradvis synes opstået omkring byens privilegerede kro. Herefter følger et kapitel om husenes udseende og indretning 1800–1850. Dette afsnit er baseret på oplysninger fra brandtaksationsprotokollerne. For at anskueliggøre de korte og præcise oplysninger herfra er kapitlet illustreret med adskillige fotografier, heraf flere af bygninger på Hjerl Hede – en glimrende idé. Odder kan jo desværre ikke længere selv fremvise en bindingsværksidyl. Resten af bogen er stort set viet ejendoms historie, hvor vi gade for gade følger ændring i besiddelsesforholdene og hører om nybygninger og ombygninger. Det lyder måske kedeligt; men sådan virker det nu ikke. Det skyldes, at der ind mellem kapitlerne om ejendoms historien er indflettet små afsnit om andre emner, f.eks. om de første handlende (s. 24–26), sundhedsvæsen (s. 37–38), bybrønden (s. 45–48) o.s.v. En afvekslende virkning har ligeledes bogens mange glimrende fotografier.

De gør det endvidere lettere for læsere uden særligt kendskab til Odder at følge med i udviklingen. Man må imidlertid gøre den indvending mod den ejendoms-historiske beskrivelse, at det næsten udelukkende er de bedrestillede i det odderske samfund, man hører om – altså de, der først i perioden havde råd til bræddegulve i bindingsværkshusene og som senere kunne opføre grundmurede huse. Underklassen, som ikke havde økonomisk mulighed for at efterlade sig monumenter i form af murstenshuse, er derimod næsten glemt. Denne skævhed kunne være undgået, hvis kilderne var blevet systematisk bearbejdet ud fra en problemstilling. Som det er nu, er det kilderne, der styrer fremstillingen.

Som meget anden lokalhistorisk litteratur er bogen ikke forsynet med kildehenvisninger; men blot med et ringe kendskab til de kildegrupper, der nævnes i literaturoversigten, er man ikke i tvivl om, at forfatterens viden stammer fra kildestudier. Bogen er forsynet med stedregister, hvilket må være meget værdifuldt for Odderboerne. Derimod savner de sikkert et person- og stedregister, som bogen med fordel kunne være forsynet med. Alt dette er imidlertid kun småindvendinger mod en ellers velskrevet og veltilrettelagt bog.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Benny Boysen: Kokholm – Væbnerborg og Herregård. Bogtrykkergården, Struer, 1978, 42 s., ill., kr. 30.

Benny Boysen tager i denne nette lille bog et emne op, som sjældent belyses udover oversigtsmæssige betragtninger over væbnerstandens og de små herregårdes kår og muligheder.

Herregården Kokholm i Resen Sogn på Struerregnen belyses grundigt og levende ud fra et temmelig spinkelt kildemateriale, begyndende med Nationalmuseets udgravning i 1920. Udgravningen af »Pengshøj«, som man på egnen anså for at være en gammel sørøverborg, bragte resterne af en middelalderlig væbnerborg for dagen. Den anses for at være en af 1300-tallets mange »høgereder« og sættes i forbindelse med tiden under holstenergreverne. Dette anlæg nedbrændte i middelalderen, men der foreligger ingen datering. Forfatteren sætter branden i forbindelse med dronning Margrethes forbud mod befæstede gårde og bygger navnlig her på det faktum, at borgen tilsyneladende var ryddet for værdigenstande, husgeråd osv. inden branden.

Hvorom alting er, Kokholm kendes som herregård fra 1429 og kan følges gennem dokumenter frem til 1613, hvor den mister rettighederne som herregård, angiveligt fordi der ikke kunne udredes 1/2 hest til rostjeneste. Kokholm endte som almindelig bondegård og denne skæbne overgik mange små herregårde i løbet af 1600-årene. Alene i Struer kommune er antallet af sådanne 11 og oplysninger om disse er kort anførte for at sætte Kokholm ind i en større sammenhæng.

Bogen er forsynet med gode illustrationer og fremstillingen vidner om forfatterens engagement og historiske indsigt.

Inge-Birgit Thuesen

Henrik Græbe: Ribe Skt. Katharinæ Kloster. Sognekirke og hospital. Udg. af Ribe Kloster og Skt. Katharinæ kirke i kommission hos Historisk Samfund for Ribe Amt. 1978. 128 s., ill., kr. 97,75.

Skt. Katharinæ kloster i Ribe er et af Nordens ældste tiggermunkeklostre og det bedst bevarede. Klostret har aldrig været i rampelyset og indtager følgelig en beskedent plads i Danmarkshistorien. Bygningshistorisk er det derimod på det nærmeste enestående og det er da også dette aspekt, der er lagt mest vægt på i den foreliggende publikation.

Det indledende historiske afsnit behandler dominikanermunkene og deres ankomst til Ribe i 1222. Materialet er spinkelt og dette præger da også dette og det følgende afsnit om konventet i Ribe i middelalderen. Det tredje historiske afsnit behandler hospitalsstiftelsen og redegør for klostrets skæbne efter reformationen og op til midten af forrige århundrede, hvor det tjente som hospital, dårekiste – ja sågar en badeanstalt indrettedes i de ærværdige bygninger. Kildematerialet til dette afsnit er tydeligvis fyldigere og beretningen får mere liv, men de historiske afsnit er temmelig svage.

Bygningshistorien er til gengæld fyldig og uhyre grundig. Der er sten, der ikke bliver vendt, men det er ikke mange. Der er lagt vægt på at udskille de forskellige byggefaser og det er et stort og krævende arbejde, der her lægges frem.

Kloster og kirke er opført på et udtørret åleje med affaldsdynger som fundering og det har foranlediget ombygninger og afstivninger i hele perioden frem til de store fundamentsarbejder i mellemkrigstiden. For kirkens vedkommende har man hidtil regnet med 3 egt. byggefaser, men forfatteren godtgør, at der har været 4. Klosterbygningerne har ligeledes gennemgået mange forandringer og stor kyndighed m.h.t. materialer og stiltræk er fornøden for at hitte rundt i det nuværende anlæg, der repræsenterer 700 års aktivitet på godt og ondt.

Gennemgangen af bygningerne er som nævnt uhyre grundig og dertil holdt i et sprog, der er mere fagligt end tilgængeligt. Eksempelvis: (s. 54) »Kapitalsalen er et rum eller en sal, der giver sig til kende gennem indgangspartiet. På bagsiden af dette er den yderste murskal hugget af, og ingen detaljer er bevaret, men sporene efter tre hvælvinger aftegner sig endnu klart« ... Man må nok frygte, at læsere uden specifik faglig baggrund falder fra her mellem skifter, ribber og hvælvinger.

Bogen er meget velforsynet med illustrationer, hvoraf mange her er offentliggjort for første gang. Dog er den organiske sammenhæng mellem tekst og billedmateriale ikke særlig indlysende, selvom der bringes en skitse af

anlægget med de forskellige byggefaser tydeligt markeret i tilknytning til tekstens opsummering.

Klostrets funktion som hospital måtte nødvendigvis medføre mange ændringer. En større ombygning fandt sted omkr. 1800 og i 1820'erne og herfra er en række skitser og tegninger bevaret, der viser hvor meget eller navnlig lidt, der er blevet tilbage af det middelalderlige anlæg.

I årene 1889–1914 fremkom atter forslag til en større ombygning og restaurering, men da kirkeministeriet i 1862 havde nedsat »Det særlige Syn« blev der nu stille krav om historisk autencitet i de forslag, der blev fremlagt. Først i tiden 1918–32 blev anlægget restaureret og det under nøje hensyntagen til de resultater, C. M. Smidts bygningsarkæologiske undersøgelser havde bragt for dagen. Klostret, som det fremtræder i dag, er således ikke restaureret til ukendelighed, sådan som det er sket i en række andre tilfælde.

Gennemgangen af denne del af klostrets historie er meget spændende og belyser de vanskeligheder, der er forbundet med at istandsætte gamle anlæg uden at ødelægge dem eller gøre dem bedre, end de nogensinde har været.

Generelt må man dog sige, at fremstillingen ville have vundet ved lidt større linier og måske til gengæld nogen udsigt til lignende anlæg, hvorved Skt. Katharinæs ligheder og særheder som klosteranlæg ville være trådt klarere frem.

Inge-Birgit Thuesen

Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600. Udgivet ved Ingrid Nielsen under tilsyn af Thelma Jexlev. Esbjerg 1979. 111 s., kr. 82,50.

I efteråret 1977 iværksatte Forskningsrådet projektet »Middelalderbyen«, som for Ribes vedkommende styres fra Sydjysk Universitetscenter. Et af resultaterne af dette arbejde er nærværende udgave af Ribe bys jordebog, en meget vigtig kilde, som herved er blevet lettere tilgængelig for den lokalhistoriske forskning. Udgaven består dels af selve jordebogens tekst dels af en lang indledning, der giver en grundig gennemgang af jordebogens tilblivelse og historie og af de enkelte skriverhænder i bogen. Jordebogen er anlagt i 1450'erne – som det også fremgår af udgavens titel – og er videreført i ca. 150 år derefter. Den rummer en fortællende over de jordstykker, som byrådet i Ribe i det pågældende tidsrum ejede og fik indtægter af.

Det kan ved første øjekast virke overvældende, at indledningen til denne kildeudgave er nøjagtig lige så lang som selve teksten, nemlig 35 sider. Alligevel må det siges at være en god idé, dels fordi teksten vil være vanskelig at gå til uden en indgående forklaring, dels fordi indledningen er meget instruktiv. Udgiveren gør her rede for de forskellige skriverhænder, en redegørelse, der må have krævet et stort detektivarbejde. Disse forskellige hænder er også ved hjælp af forskellige bogstaver angivet ved den trykte tekst, så at man kan se, hvad der er oprindelige

indførsler og hvad der er senere tilføjelser, da skrivelserne tydeligt tilhører forskellige tidspunkter. Desuden forsøger udgiveren at anbringe jordstykkerne topografisk, hvilket illustreres på et kort bag i bogen. Placeringerne virker meget overbevisende for den sydlige del af byen, men er desværre kun i meget ringe udstrækning forsøgt for den nordlige del af byen. Her er det middelalderlige gadenet ganske vist ikke bevaret og stedsangivelserne i jordebogen også vagere; men nogle enkelte kunne godt være forsøgt og så være sat i parentes, hvis udgiveren ikke tør vove sig for langt ud.

Et par tekniske indvendinger. Jeg kan til nød vænne mig til, at man skriver 1400-årene i stedet for det 15. århundrede, men ikke til at datoer skrives f.eks. 1397 16/5. Man siger nu engang datoen før årstallet, og dette virker akavet. Udgiveren er ikke konsekvent med forkortelser, idet forkortelserne for^{de}, for^{ne} og efter^{ne} ikke er opløst; men de anses måske for at være så letfattede, at alle forstår dem. Til gengæld er det af stor gavn for overskueligheden af selve teksten, at intet af numrene i jordebogen begynder nederst på en side og fortsætter øverst på den næste. De er altid afsluttet på én side, og en ny indførsel begynder øverst på næste side. Det må vel skyldes det lille oplag, at en uindbunden bog på 111 sider koster 82,50 kr. Men herved vil bogen jo automatisk blive købt af færre, idet folk så vil søge at låne den på biblioteket. Udgaven er velforsynet med registre og bilag, bl.a. over de forskellige skriverhænder og over de forskellige møntsorter, der regnes i, f.eks. mark lybsk og mark dansk.

Lene Demidoff

L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814–1920. 1.–2. halvbind. 534 s. (duplikeret) Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå 1978, kr. 110.

Forhenværende skoleinspektør L. S. Ravn har efter sin pensionering skabt sig et navn som forfatter af de skolehistoriske bøger »Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre« (1966) og »Lærerne under sprogreskripterne 1851–1864« (1971), som foruden personalhistoriske oplysninger om de pågældende lærere rummer skole- og nationalhistorisk stof af stor interesse. Nu har han i sin høje alderdom udsendt et stort værk med 3152 korte biografier af de nordslesvigske lærere, der virkede mellem 1814 og 1820. Lærerne er først opstillet i alfabetisk rækkefølge, dernæst efter de skoler, hvor de var ansat, og endelig efter de seminarier, hvorfra de blev dimitteret (dette gælder dog ikke seminarierne i Tønder og Haderslev). Foruden det i 1920 genforenede Sønderjylland omfatter værket »de 8 sogne« syd for Kolding indtil 1864, men mærkelig nok ikke Ærø og de slesvigske sogne omkring Ribe, der heller ikke blev afstået i 1864.

For hver lærer er der anført kortfattede biografiske og genealogiske data. Oplysninger om de biograferedes skribentvirksomhed og deltagelse i det offentlige liv er medtaget i et ujævnt omfang. Der er ikke anført kildean-

givelser ved de enkelte biografier, men så vidt muligt henvises der til trykt litteratur. En del af de anvendte forkortelser findes ikke i forkortelseslisten, og der er mange trykfejl. Litteratur- og kildefortegnelsen bag i bogen er af begrænset værdi.

De mangler, der kan konstateres i værket, og som for en stor del må ses på baggrund af det væld af detailoplysninger, det rummer, kan på ingen måde fordunkle den overordentlige fortjeneste, forfatteren har indlagt sig med sit arbejde. Det vil gennem mange år udgøre det uundværlige udgangspunkt for skolehistoriske studier vedrørende Nordslesvig i perioden 1814–1920.

L. S. Ravn har selv ydet et bidrag hertil med den afhandling, der afslutter hans store værk: »Lærernes uddannelse på tyske og danske seminarier i tiden 1781–1920«, og som navnlig, hvad den tyske tid angår, indeholder et meget interessant og for danske læsere sikkert nyt stof.

G. Japsen

Vibeke Harsberg: Nordslesvigske embedsmænd 1848–1851. En undersøgelse af deres nationale rekruttering med fortegnelse over personalhistoriske oplysninger om de verdslige embedsmænd. Landsarkivet for Fyn, Arkivserien nr. 8, 1979. 49 s. Abonnement på serien 1–8, kr. 144,30.

Formålet med undersøgelsen, der er en kvantitativ analyse for perioden 1848–1851 af central- og lokale embedsmænd samt præster i de dele af Nordslesvig, der nu indgår i Sønderjyllands amt, er at vise udskiftningen i embedskorpset i den pågældende periode samt embedsmændenes baggrund. Problemstillingen er trods den korte periode interessant på baggrund af den politiske udvikling i hertugdømmerne i disse år, hvor ikke mindre end tre regeringsperioder med hvert sit styre klart kan adskilles: oprørsregeringerne efter det åbne oprør i marts 1848 (24/3 1848–sommere 1849), bestyrelseskommissionen (bestående af en dansker, en preusser og en neutral opmand) efter våbenstilstanden i 1849 (25/8 1849–13/7 1850) og F. F. Tillisch, kommissionens danske medlem, som regeringskommissær, fra 5/3 1851 som minister for Slesvig (13/7 1850–13/7 1851). I hver af disse regeringsperioder, navnlig den første og den sidste, skete udskiftninger og omrokninger af embedsmænd, og et hovedspørgsmål for undersøgelsen bliver, om ansættelsespolitikken i de forskellige perioder afspejler det siddende styres politiske sindelag.

Det har ikke været muligt for forfatteren direkte at bestemme embedsmændenes politiske ståsted i nationalitetskampen, og som en delvis erstatning herfor er deres fødested og uddannelsessted undersøgt. Denne operationalisering kan diskuteres, navnlig kan det i 1768 indførte og for Slesvig indtil bekendtgørelse af 21/11 1850 gældende biennium, der af undersøgte i hertugdømmerne krævede mindst to års studier ved Kiels Universitet som forudsætning for at opnå visse typer af embeder i hertug-

dømmerne, gøre det betænkeligt at tage en uddannelse ved Kiels Universitet som udtryk for antidansk holdning, selv om slesvig-holstenismen var stærk her. Når fødestedet tages som udtryk for sindelag, kunne man ønske en videregående opdeling end Slesvig og Holsten, i alt fald for Slesvigs vedkommende.

Undersøgelsesresultaterne, der præsenteres i tabelform, og som forfatteren tolker i et indledende afsnit, viser, at der skete en meget kraftig udskiftning af navnlig de verdslige embedsmænd, at disse i periodens start for størstedelens vedkommende var født og uddannet i hertugdømmerne, og at denne tendens fortsatte under oprørsregeringerne, mens Tillisch fortrinsvis ansatte personer, der var født og uddannet i Danmark, og afskedigede mange, der var født og uddannet i Slesvig-Holsten. For præsterne var udskiftningen ikke så stor, $\frac{3}{4}$ af de præster, der sad i Nordslesvig i 1848, var også i embede ved periodens slutning, heraf $\frac{2}{3}$ uddannet i Danmark, og af de nye præster, Tillisch ansatte, var stort set alle dansk uddannede. I tolkningen af undersøgelsesresultaterne burde betragtninger over, om der ved afskedigelser og udnævnelser reelt var tale om et frit valg for de ansættende myndigheder, nok have indgået med større vægt. Ikke alene kan den korte periodes hyppige omskiftelser udgøre en tidsmæssig barriere for det frie valg, men nedlæggelse af bestemte institutioner eller øget ansættelses- eller afskedigelsestilbøjelighed for bestemte embedstyper, hvortil der kun kan uddannes på et bestemt uddannelsessted (f.eks. regnes alle militærembedsmænd i undersøgelsen for dansk uddannede (s. 5)), kan også betyde en ændring i sammensætningen af embedskorpset uden at der ligger en bevidst ansættelsespolitik bag. Chancen for, at dette forekommer, bliver større, når embedsgrupperne – som i denne undersøgelse – indeholder vidt forskellige embedstyper.

Den sidste snes sider i bogen indeholder alfabetiske fortegnelser over de verdslige centrale embedsmænd og de verdslige lokale embedsmænd, der indgår i undersøgelsen, med oplysninger om ansættelsesforhold i undersøgelsesperioden, fødested og uddannelsessted (normalt også uddannelse). Da alle oplysninger er forsynet med kildeangivelser, bliver fortegnelserne, selv om de kun giver oplysninger for en begrænset periode, et nyttigt hjælpemiddel for personalhistorikere, ikke mindst på grund af de mange henvisninger til trykt materiale.

Jette Kjørulff Tuxen

Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa – et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850–1920. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1978. 131 s., ill., kr. 89,50.

Fra midten af 1800-tallet og frem til 1920'erne gennemgik de fleste købstæder en udvikling, der forvandlede dem fra relativt homogene samfund med bebyggelse omkring en bykerne til byer, hvor der var en skarpere adskillelse mellem de forskellige samfundsklasser. Dette skete først

og fremmest ved dannelse af nye kvarterer og ændringer af de allerede bestående.

Inden for etnologien er der lavet en række studier, der omfatter enkelte kvarterer, huse eller familier i et bymiljø. Sidst i bogen om Rødovre, hvor Annette Vasstrøm har beskrevet forstadens forskellige kvarterer og dens udvikling bl.a. ud fra interviews med beboerne.

Med bogen »Mennesker og huse i Aabenraa« er der for første gang taget fat på kvarter- og miljøudvikling i en hel by.

Forbilledet har været Gregor Paulssons »Svensk Stad« fra 1950, som Dragsbo klart bekender sin gæld til. Paulsson og hans medarbejdere gik, med udgangspunkt i den amerikanske Human Ecology-skole fra 1920'erne ud fra det overleverede miljø, som de ved tolkning brugte som primær kilde til fortiden. Byen ses her som et individ med sin egen stil.

Det er en forvandlingsproces, der beskrives. Aabenraa mister status som søfartsby, og industrialiseringen begynder at sætte sig spor. Selv om det industrielle islet er ret beskedent i forhold til mange andre danske provinsbyer, er det et vigtigt element i udviklingen. Samtidig omdannes købmandsgårdene, og mange storhushold bliver opløst. Også inden for håndværk sker der store ændringer. Det er overgangen fra handelskapitalisme til den fuldt udviklede kapitalistiske økonomi, der skildres, først og fremmest ud fra dens gennemslag i det fysiske miljø. Det slås imidlertid fast, at udviklingen set ud fra de skriftlige kilder er en langtidstendens uden et egentligt gennembrud. For at vise dette blev undersøgelsesperioden udvidet tilbage til 1830 og frem til 1921. Det er en af bogens teser, at den forandring der skete i købstæderne 1890-1910 tydeligst ses i det fysiske miljø.

Bogens forlæg er et universitetsspeciale, og selv om det er omarbejdet mærkes det stadig, bl.a. i de begrænsninger, der ligger i materialevalget. Dragsbo har her koncentreret sig om folketællingerne, som er illustreret ved utallige meget etnologiske husstandsopstillinger. Derudover er benyttet det bestående arkivmateriale om byggeriet. Og så, først og fremmest, bebyggelsen, som den stod på undersøgelsestidspunktet 1974.

»Mennesker og huse i Aabenraa« er et decideret etnologisk værk. Intentionen er ikke at beskrive kvarterudviklingen, for den er i store træk kendt i forvejen, men derimod at belyse forholdet mellem menneske og materiel kultur. Det betragtes som etnologens opgave at beskæftige sig med variationen i miljøudviklingen byerne imellem og med hvordan forandringsprocessen foregår på mikroplan. Egentlig havde fagets gamle navn »materiel folkekultur« været mere betegnende. For det er genstandene og disses relationer til menneskene, der er det afgørende. Ud fra den betragtning kan bogen også ses som et stille oprør mod den linje, der har villet føre etnologien over i en mere sociologisk-orienteret retning, hvor genstandene mister deres betydning og studiet af menneskelige relationer er det dominerende. Forfatteren skjuler da heller ikke, at udgangspunktet er genstandene: »En stor del af undersøgelsen rummer fremlæggelse, beskrivelse og analyse af overleverede miljøelementer: huse, gader, offentlige anlæg fra tiden 1850-1914«. I analyserne hentes der ganske naturligt støtte fra arkitektur- og

kunsthistorie, og i en vis udstrækning socialhistorie. At den er så etnologisk orienteret betyder, at læseren ikke må være forudsætningsløs i den socialhistoriske udvikling. Det begrænser nok i nogen grad bogens udbredelse.

En af analyseindgangene er at se på husene og betragte de signaler, de udsender. Bygningerne levendegøres ved at udsende signaler, der ikke blot fortæller om deres arkitektur og byggestil, men også om bygherre og beboere. Selv størrelsens betydning vurderes: »Også fra de tyske myndigheders side var bygningernes størrelse utvivlsomt ment som et signal.«

Signalerne siger ikke alene noget om bygherren, de fortæller tillige om bygningens funktion og dens beboeres status. I nogle tilfælde virker fortolkningerne lidt for håndfaste. Det hedder f.eks. om nogle forlystelsessteder, der skød op lidt uden for byen: »»Schweiz« og »Knapp« udtrykte med deres udskårne træværk og lange balkoner drømmen om det glade tyrolerliv«. Derimod skrives der om pensionistkaptajnernes nybyggede villaer: »Denne tilbagetrækthed og mangel på repræsentativitet understregede den landlige fred og idyl, som det ikke mindst var schweizervillaens opgave at signalere i selve husets udformning.«

Et af de interessanteste afsnit er optrævlingen af en af byens store bygmestres, Callesens, opførelse af såvel borgerlige legehuse som arbejderboliger. Der er noget »Stuk«-agtigt over denne skildring. Materialet er her udover husene og folketællingerne også Callesens korrespondance med myndighederne. Den borgerlige dobbeltmoral blottægges præcist: arbejderne skulle have lov at købe huse, de kunne betale, selv om det kom til at gå ud over byggelovens bestemmelser. Omvendt byggede Callesen pragtøjligheder (rigeligt forsynet med signaler om egen betydning!) til sig selv og sine lige.

Der pirkes flere steder til miljøproblemer, som ikke bliver blæst op, men netop virker stærkt ved den kølige, lidt sørgmodige konstateren: »Som den ligger på billedet, omgivet af grønt og halvt skjult bag et blomstrende kastanietræ, viser den på startet vis Schweizervillaens miljø. 1978 går der en 4-sporret vej over grunden.«

Nålestikkene bliver imidlertid samlet i det sidste kapitel, hvor bogens værdi som våben i borgernes kamp mod forfejlet byplanlægning fremhæves. Samtidig er det hensigten, at den skal kunne give myndighederne forståelse for kvarterdannelsen og dens konsekvenser, så udviklingen i tide kan overskues og fejlpositioner og saneringsovergreb undgås.

Dragsbo prøver afslutningsvis at lave sammenligninger med udviklingen i andre nordslesvigske og danske købstæder. Samtidig med at det nok er det svageste afsnit, er det en klar manifestation af bogens berettigelse. Det er nemlig meget spredt, hvad der findes af materiale til sammenligning. F.eks. bruges Trap: Danmark i de tilfælde, hvor der ikke er lavet undersøgelser.

Bogen er meget anbefalelsesværdig, og vil måske, det håber forfatteren da, danne forbillede for lignende studier af andre danske provinsbyer. Det kan dog anbefales at læse Dragsbos artikler om byggeriet i Aabenraa i »Folk og kultur«, fordi de på mange måder supplerer bogen og egentlig burde have været indarbejdet.

Bogen er gennemillustreret med et fortræffeligt foto-

materiale og forfatterens egne sikre og varierede skitser og tegninger.

Carl Erik Andresen

Sønderborg i 100 år. En kavalkade gennem tiden 1878–1978. Udg. af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Sønderborg Handelsstandsforening. 1978. 143 s. Hefte 56 i tidskriftet *Fra Als og Sundeved*.

Denne publikation er ikke en almindelig historisk fremstilling af Sønderborgs historie i de sidste 100 år – i forordet henvises naturligt nok til anden del af værket om Sønderborgs historie, der udkom i 1966 – det er, som undertitlen viser, en kavalkade, udformet på den måde, at hvert år fra 1878 til 1978 har fået en side med et billede øverst på siden og derunder en tekst, der giver nogle oplysninger i relation til billedet. Da det er Sønderborgs handelsstandsforening, der har villet fejre 100-året for sin oprettelse ved udgivelse af denne kavalkade, har man bestræbt sig for fortrinsvis at udvælge billeder, der viser noget om erhvervsudviklingen i perioden, og ved et samarbejde med museet på Sønderborg slot og med bistand af flere historikere, først og fremmest direktøren for museet, J. Slettebo, er det lykkedes for redaktionen at fremskaffe både billeder og oplysninger af stor interesse. Det vil her føre for vidt at komme nærmere ind på de enkelte tekster og illustrationer, men det kan anføres, at der foruden billeder, der vedrører erhvervene, også er billeder plus tekster vedrørende kommunikationsmidlerne, ligesom den politiske historie er taget med, både i tiden 1914–20 og i forbindelse med besættelsen og befrielsen. Under 1918 er f.eks. medtaget et foto af arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg, der blev oprettet i nov. 1918. Mange af billederne stammer fra museet i Sønderborg, men det har i visse tilfælde voldt vanskelighed at finde frem til et billede, der kunne passe til årstallet. Som helhed må det siges, at værket er vellykket, og at det ikke blot er af interesse for folk i Sønderborg og omegn, men måske kan danne forbillede for lignende publikationer overalt i landet.

Johs. Lomholt-Thomsen

Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk. Hundrede års folkevilje i Sønderjylland. Skrifter, udg. af Historisk Samfund f. Sønderjylland. Nr. 45. Åbenrå 1976. 549 s. Kr. 150,- (Medlemspris kr. 80,-).

Det er et meget omfattende arbejde, redaktør Aksel Lassen (1909–1978) har nedlagt i denne bog, som på en ejendommelig måde slutter sig til hans tidligere værker:

Skæbneåret 1659 (1958), Fald og Fremgang – Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960 (1965) og Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66 (1967). Forbindelsen består deri, at arbejdet med bogen om 1659, hvor krig og epidemier havde bragt død og ødelæggelse over Syd- og Sønderjylland, førte forfatteren ind på den tanke, at en række afgørende forhold i det danske folks historie stod i forbindelse med den svækkelse, som dengang påførtes landet og dets befolkning.¹ Han kom derved ind på den store og stofrige undersøgelse af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960, hvis fortjeneste bl.a. ligger i forfatterens myreflittige bearbejdelse af nyt materiale vedr. den ældre tids befolkningsforhold. Bogen bekræftede næppe hans svækkelsesteorier, men kastede lys over de grumme mekanismer, der rådede for folketallets fald og fremgang, og den skærpede forfatterens interesse for de omfattende indenlandske vandringer. Med forløbere i nogle mindre folketingsvalgsundersøgelser førte denne interesse Aksel Lassen frem til bogen »Vælgere på vandring«, hvis titel er bevidst tvetydig, idet han søgte at bevise, at forskydningerne i styrkeforholdet mellem partierne i Norden 1947–66 »først og fremmest skyldes indenlandske vandringer«. Herfra vendtes blikket så atter mod Sønderjylland for nu at søge yderligere klarhed over forbindelsen mellem stemmeforskydninger og vandringer, idet der forudsattes, at problemet i Sønderjylland er forenklet derved, at man i modsætningsforholdet dansk–tysk såvel før som efter 1920 »reelt kunne tale om et topartisystem« (Valg mellem tysk og dansk, s. 11).

Herudover prægtes Aksel Lassens sidste bog imidlertid også af hans opvækst i 1864-grænsens umiddelbare nærhed i tiden omkring genforeningen i 1920 og af lejlighedsvis oplevelser i Sønderjylland, f.eks. af de tidligere enklavers afgivende adfærd på flag- og valgdage (jf. s. 53). Hans motiver til at foretage de undersøgelser, som førte til denne bog, er således ret vidtfaævende. Her er både historiens spor, et personligt engagement, og et forsøg på at styrke en teori om sammenhæng mellem vandringer og stemmeafgivning.

Ligesom nogle af Aksel Lassens tidligere bøger består også denne af en tekstdel og en tabeldel, førstnævnte er på 330 sider, sidstnævnte fylder med bilagstabeller 220 sider, endelig er der 14 sider litteratur- og kildefortegnelser, samt noter.

Alene tabeldelen vil gøre bogen til et ofte benyttet opslagsværk. Vi får således vælger- og stemmetal ved næsten samtlige tyske rigsdags- og danske folketingsvalg fra 1867 til 1968 fordelt på 1) de enkelte købstæder og sognekommuner, 2) de gamle amter (kredse) fra tiden før 1864 som de ajourførtes ved omlægninger i de første år efter indlemmelsen i Preussen og 3) de storkommuner, der i 1970 afløste de gamle købstæder og sognekommuner. For tiden efter 1920 kan en del af disse tal vel nok findes andetsteds, eller man kan selv prøve at beregne dem og i modsætning til Lassens tal vil den danske valgstatistik tal være splittet op på partier, men for valgene til den tyske rigsdag vil man kunne drage nytte af det store ar-

1. jf. 2. udg. af Skæbneåret: »1659 – da landet blev øde«, 1965, s. 8.

bejde, Lassen har lagt i at fremskaffe detaljerede og supplerende tal til det materiale, som allerede findes offentliggjort i Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmåls Historie (1901 og 1938). Han har således – med visse undtagelser (jf. s. 13) – kunnet bestemme antallet af stemmeberettigede på sogne- eller endog på landsbyniveau og kunnet rette samtidige sammentællingsfejl. Lokalhistorikere henvises dog i en række tilfælde (jf. s. 320f) til arkiverne.

Tilsvarende rummer også tekstdelen en mængde oplysninger, henvisninger og citater fra dagblade, arkiver og tildels spredt litteratur, så det også vil være naturligt at anvende denne del som opslagsværk i forbindelse med de enkelte valg eller når det drejer sig om valgtekniske eller lokale detaljer. I forbindelse hermed ville et sag- og stedregister have været nyttigt, men det erstattes delvis af en ret udførlig indholdsfortegnelse.

Udover disse opslagskvaliteter og et varmt nationalt engagement, som sjældent går over strengen, har bogen imidlertid sider, som det kan være grund til at tage op til en kritisk drøftelse. Dette forekommer mig at være des mere nødvendigt, som bogen selv afholder sig fra at drøfte de præmisser, den er skrevet på. Det virker således ejendommeligt, at det ønske om at søge yderligere klarhed om forbindelsen mellem stemmeforskydninger og vælgervandringer, der anføres som et af bogens formål, ingensteds gøres til genstand for mere indgående overvejelser. Rigtig nok strejfes problemerne flere gange, f.eks. i forbindelse med tysk indvandring (s. 79), i et helt kapitel om udveksling over Kongeåen (s. 233–240) og i en enkelt tabel (s. 377), men det uddybes ikke. Karakteristisk er en bemærkning som at man i 1939 var nær ved at glemme, »at det danske stemmetal var steget næsten præcist med antallet af vælgere, når man sammenlignede med folkeafstemningsresultatet« (s. 233). Der tages ganske vist nogle forbehold, men meningen må være, at der i 1939 er en sammenhæng mellem vælgertilgangen og den danske stemmefremgang, ligesom der på den følgende side rask væk tales om »den indførte og den indfødte tyskhed« i forbindelse med tiden omkring 1920.

Det skal bestemt ikke anfægtes, at der findes og fandtes sammenhænge mellem nationale stemmetal og vandringer til og fra landsdelen. Men skal de gøres til genstand for en undersøgelse, som er så kvantitativ som den her foreliggende, så er det nødvendigt at opstille meget faste definitioner og gøre rede for hvilke sammenhænge, der ønskes belyst og hvilke metoder der agtes anvendt. Ellers opstår der et misforhold mellem det utrolige arbejde, som er anvendt på at tilvejebringe et talmateriale og forsøgene på at anvende det, ja selve talmaterialet kan tænkes at være ordnet på en måde, der er uhensigtsmæssig.

Det er mærkeligt, at den skarpe kommentar, som bo-

gen »Vælgere på vandring« fik med på vejen, ikke har gjort indtryk på Aksel Lassen. Mogens N. Pedersen takkede i en anmeldelse² for værdifulde impulser, som dansk vælgeradfærdsforskning kunne hente i Lassens bog og i hans afhandlinger, men pegede desuden på alvorlige metodiske svagheder. Den eneste måde hvorpå Aksel Lassen har taget højde for denne velfunderede kritik, er hans antagelse om, at valgforklaringer er enklere i grænselandet, fordi der reelt er tale om et topartisystem. Denne antagelse er imidlertid ret problematisk og desuden har Lassen kompliceret problemerne ved at forsøge sig med en udvikling, der spænder over 100 år.

Lassens hovedanliggende er et forsøg på at præcisere det nationale styrkeforhold fra valget den 12. febr. 1867 til den grundlovgivende nordtyske rigsdag til folketingsvalget den 23. jan. 1968, da man for sidste gang gjorde valgresultatet op på grundlag af den gamle sogneinddeling. En yderligere slutstreg sættes med folketingsvalget den 4. dec. 1973, da det tyske mindretal opgiver den direkte repræsentation i folketinget til fordel for et samarbejde med Centrumdemokraterne. Herved umuliggøres naturligvis denne måde at måle nationale styrkeforhold på, men det bør ikke overses, at den i det hele taget beror på tvivlsomme antagelser. En nylig gennemført undersøgelse af folketingsvalget den 21. sept. 1971 fastslår, at stemmeafgivning ikke kan bruges som praktisk anvendelig enkeltindikator på nationalitet.³

Imidlertid kan det hævdes, at man som en meget grov tilnærmelse kan definere det nationale styrkeforhold som netop udtrykt i stemmetallene. Herved skabes imidlertid nye problemer, idet der også findes passive vælgere, som falder uden for denne definitions rammer. Lassen undersøger derfor konsekvent udviklingen i vælger- og stemmetal (ikke i stemmetal alene) og opstiller som hovedregel, at danske og tyske stemmer, og antallet af passive vælgere beregnes som procentdele af det samlede vælgertal ved hvert valg. Som eksempel på betydningen af denne fremgangsmåde bruger han folketingsvalgene i 1939 og 1943. Den danske andel af stemmerne steg fra 84,1 % i 1939 til 100 % i 1943, fordi det tyske mindretals ledelse havde besluttet ikke at deltage i valget. De danske stemmers andel af det samlede antal vælgere steg imidlertid kun fra 77,3 % til 78,9 %, mens antallet af passive vælgere steg fra 8,1 % til 21,1 %, altså med 13 %, samtidig med at de tyske vælgers 14,6 % af det samlede vælgertal i 1939 forsvandt ud af billedet i 1943. Hver på Lassen konkluderer: »Da den danske stemmeafgivning såvel i 1939 som i 1943 var præget af en målbevidst vilje, er det rimeligt at slutte, at der fra 1939 til 1943 ikke skete nogen afgørende ændring i det tyske mindretals talmæssige styrke, uanset at mindretallet forholdt sig passivt« (s. 17).

2. »Valgforklaringer« i Historie VII, 4, 1967, s. 595–614.

3. Jørgen Elklit, Johan Peter Noack & Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse. Århus 1978, s. 72 f. – Faktisk var det tyske mindretal større end valgtallene viste. Det er selvsagt ugørligt at overføre dette resultat til tidligere valg, men det er klart, at det generelt sætter spørgsmålstegn ved at bruge politiske valg til måling af national styrke. Valget til den grundlovgivende nordtyske rigsdag i 1867 kan eksempelvis være påvirket af, at der ved siden af den dansk/tyske modsætning fandtes en skarp konflikt mellem preusserne og slesvig-holstenerne.

Lad os først se lidt generelt på denne påstand. Mellem valgene i 1939 og 1943 var der blandt andet den forskel, at der i mellemtiden var udbrudt krig, at tyskerne havde besat Danmark, og at krigen var begyndt at udvikle sig på en måde (Stalingrad, Nordafrika, luftkrigen) der modsat situationen i 1939 tydede på, at det lakkede mod enden med det tredje rige. Når den hjemmetske ledelse ikke ville stille op ved valget, skyldtes det både disse konjunkturer, men også det faktum, at ca. 1.300 mindretalsmedlemmer var i tysk krigstjeneste (heraf dog mange under valgretsalderen) og endelig at man ikke havde noget tilovers for det parlamentariske system. Som Jens Møller formulerede det i 1938: »Massen er ikke afgangende, men viljen – og vi vil mindst legemliggøre 85 % af viljen« – en udtalelse, der jo også viser, hvilke værdipræmisser der stiltiende arbejdes med, når det postuleres, at stemmeafgivning genspejler nationale styrkeforhold. I øvrigt ventede hjemmetskernes ledelse sig mere af et kontor under statsministeriet end af et eventuelt folketingsmandat.

Situationen i 1939 var altså særdeles meget forskellig fra den i 1943 – bl.a. kunne 1943-valget tolkes som en bekendelse til parlamentarismen, en afstandtagen fra enhver form for voldsanvendelse og en støtte til forhandlingspolitikken. Men Lassen mener, at hjemmetskerne stemte tysk ved at undlade at stemme, og at den konstaterbare forskel på den sønderjyske stemmeprocent stort set svarer til det tyske mindretals ikke-afgivne stemmer, når hensyn tages til at en del af dets medlemmer var fraværende og nogle kunne have stemt på de danske nationalsocialister, som er indbefattet i de ovennævnte danske stemmeprocenter, hvorved sagen yderligere forkludres.

Nu kan vi desværre ikke mere spørge vælgerne fra 1943, hvordan de har stemt i 1939. Men vi har stadigvæk – bl.a. takket være Aksel Lassens flid – den mulighed at nedbryde landsdelstallene ved at gå til bykommuner og landsogne. Hvis den antagelse holder stik, at de hjemmetske stemmer i 1943 er at finde blandt sofavælgerne, idet kun et fåtal formodes at have stemt på de danske nationalsocialister, og man endvidere forudsætter, at sofavælgerne ved det dramatiske valg i 1939 i videst muligt omfang var mobiliserede, så at procenten af sofavælgerne i 1939 repræsenterede den del af vælgerne, der enten ikke kunne eller ikke ville afgive sin stemme, og at dette gentager sig i 1943, ja, så må antallet af tyske »stemmer« i 1943 være lig med de passive stemmer i 1943 minus de passive i 1939, minus nogle få, der stemte på DNSAP, minus en begrænset gruppe hjemmetske krigsdeltagere over 25 år (s. 241–245). Men dette ræsonnement har kun mening, hvis mønstret genfindes i rimelig udstrækning i de mindre enheder, landsdelresultatet er sammensat af. For det bygger på den forudsætning, at stemmeafgivningen er så fikseret på grund af grænselandets nationale forhold, at det vil høre til undtagelserne, at en hjemmetsker vil finde på at stemme på et dansk parti.

Tager vi købstæderne først, så synes mønstret at passe i Haderslev, Sønderborg og Åbenrå, hvor de passives antal er forøget med et tal, der ret tæt stemmer overens med hjemmetskernes stemmetal i 1939. I Haderslev er der 1 % færre, i Sønderborg 3 %, i Åbenrå derimod 5 %

flere. I Tønder går det imidlertid helt galt. Her var der i 1939 1.207 tyske stemmer og 207 passive vælgere. I 1943 er antallet af passive 1.615, d.v.s. tyskerne skulde have fået 1.408 stemmer, 16,7 % flere end i 1939. Nazisterne er uproblematisk her, de øger kun deres stemmetal fra 71 til 93.

Tager vi landsogne har vi i Haderslev amt 51 sådanne. Heraf er der 15, hvor antallet af passive vælgere i 1943 er større end summen af passive og tyske stemmer i 1939, 35 hvor det er mindre og 1 hvor tallene står lige. Det største forekommende tal er 255 (Skærbæk 1939, 96 ty. og 159 pass.) og 40 af sognene har i 1943 kun et 2-cifret antal passive vælgere. Fæstner vi os ved de sogne, der har 3-cifrede tal og hvis udsving overskrider 10 %, får vi følgende opstilling:

	1939	1943	diff.
Øsby	98	112	+12
Hoptrup	230	187	÷47
Vedsted	229	200	÷29
Rødning	155	135	÷20
Gram	145	100	÷45
Toftlund	249	224	÷25
Højrup	111	128	+17
Skærbæk	255	222	÷33

Her passer mønstret ikke ved 8 af 11 større landsogne. Tager vi de 40 mindre og registrerer kun afvigelser på mindst plus/minus 10 personer, får vi 19 sådanne. I Vodder, som godt nok er et særligt afskrækkende eksempel, er antallet af passive vælgere i 1943 mindre end i 1939, nazisternes stemmer er også gået ned, selv om det samlede vælgertal er en smule forhøjet.

I Sønderborg amt er der 21 landsogne, heraf 12 med 3-cifrede passive vælgertal i 1943. Afvigelser på 10 % eller mere findes i 11 af dem, grellest i Egen, hvor der i 1939 var 129 tyske stemmer og 133 passive, altså i alt 262, mens de passive i 1943 udgjorde 177, til gengæld er DNSAP vokset fra 44 til 116 stemmer. I de 9 mindre sogne er der i 6 afvigelser på over 10 personer. I Sottrup var der f.eks. i 1939 66 tyske stemmer og 46 passive, i 1943 79 passive, der mangler altså 33 stemmer. De danske nationalsocialister er imidlertid kun gået 1 stemme frem.

I Åbenrå amt er der 18 landsogne, heraf 14 3-cifrede. Kun 4 har afvigelser på mere eller omtrent 10 %. Til gengæld er afvigelsen i Rise formidabel. I 1939 var der 228 tyske og 64 passive vælgere, i alt 292, i 1943 352 passive vælgere og DNSAP's stemmetal var gået tilbage. I de 4 2-cifrede sogne har 2 flere afvigere end 10, således Egvad med 20 tyske og 16 passive vælgere i 1939, men kun 24 passive vælgere i 1943. Til gengæld er der kommet 2 danske nationalsocialister til.

I Tønder amt er der 26 landsogne, heraf 13 med 3-cifrede passive i 1943. Kun 1 afviger mere end 10 %, nemlig Løgumkloster kommune, hvor der i 1939 er 278 tyske og 67 passive vælgere, i alt 345, i 1943 390 passive, altså 45 flere, samtidig er antallet af DNSAP-stemmer faldet med 21. I de 13 mindre sogne er der kun afvigelser i 2. Det ene er Viby, hvor der i 1939 var 5 tyske stemmer, 27 passive

vælgere og 25 danske nationalsocialister. I 1943 er der 48 passive og 11 DNSAP-stemmer.

Konklusionen på disse tal er den, at der på mikroniveau findes mange indicier for, at det er utilladeligt at opfatte de passive vælgere i 1943 som identiske med de tyske vælgere fra 1939 plus de passive vælgere, minus de fraværende tyskere og minus nogle ekstra DNSAP-stemmer. Mønstrer er ganske klart langt mere udviklet. Henvises der heroverfor til, at tallene passer på landsdelsplan (jf. tabellen s. 244, der bl.a. har en kolonne med betegnelsen »Slesvigsk parti og pass.«; andre steder er Lassen mere forsigtig og advarer imod at drage slutninger ud fra rene nettotal, f.eks. s. 257) må svaret blive, at der ikke fører nogen sikker vej fra et materiale, der kun indeholder oplysninger om egenskaber hos et kollektiv, til de individers adfærd, som indgår i kollektivet. Desuagtet at foretage slutninger er at begå den økologiske fejl, Mogens N. Pedersen indtrængende advarer imod i sin førnævnte afhandling (jf. dennes s. 599f). Derfor er det selvsagt ikke udelukket, at en eller anden, sandsynligvis meget stor procentdel af hjemmetyske vælgere i 1943 har undladt at stemme. Men i så fald argumenteres der ud fra en common sense betragtning.

Lignende indvendinger må også ramme de på grund af undersøgelsesperiodens længde meget komplicerede forhold omkring de nordslesvigske valg fra 1867 til 1912. Forfatteren deler perioden omtrent ved 1884, da vælger-tallet for det nu genforenede område nåede sit laveste niveau. Tallene ser således ud:

	vælgere i alt	danske stemmer	tyske stemmer	soc. dem.	passive vælgere
1867	34.517	23.072	5.311	—	6.134
1884	24.882	11.752	5.000	—	8.130
1912	33.913	16.447	10.068	2.015	5.383

(s. 155)

Hertil knytter Aksel Lassen en række kommentarer: nedgangen i antallet af valgberettigede i den 1. periode (1867–84) forklares med periodens stærke udvandring, opgangen i antallet af valgberettigede i den 2. periode (1890–1912) derimod med »betydelig indvandring syd-fra« (s. 156). Det fulde omfang af denne indvandring kendes ganske vist ikke, men den er »uomtvisteligt for størstedelen ... årsag« til den tyske fremgang i den 2. periode, hvortil kommer et mindre fødselsoverskud hos de egentlige hjemmetyskere. Den danske stemmefremgang i den 2. periode skyldes hovedsagelig mobilisering af danske stemmereserver og – navnlig i 1892 og 1907 – naturaliseringer og havde ikke noget med fødselsoverskud at gøre. »Folketallet var trods vandringerne fra tysk område som følge af udvandringerne omkring 1870 dalende til hen mod århundredskiftet og senere fødselsover-

skud har ikke før den første verdenskrig kunnet give tilvækst af vælgere, d.v.s. mænd over 25 år« (s. 156).

Denne indvandring syd fra er en faktor, som Aksel Lassen gentagne gange tillægger vægt, sikkert ikke uden sammenhæng med, at han i tilknytning til H. V. Clausens undersøgelse i 1890 anslår antallet af nationale konverteringer til at være meget lille (s. 123), hvad der nok skal passe i Nordslesvig. Ganske klart var det udvandringen, der vejede tungest til. I perioden 1867–1910 androg udvandringsoverskuddet ca. 60.000 personer,⁴ men der fandt også en indvandring sted, vel især på specielle områder, f.eks. militærvæsenet, det højere og lavere embedsvæsen (herunder jernbanerne) og særlige arbejderkategorier (f.eks. teglværksarbejdere) selv om indvandringens »fulde omfang og indflydelse på vælgerkorpsets sammensætning« altså ikke kendes og ikke kan udledes af valglisterne.

Der findes imidlertid ret lettilgængeligt preussisk materiale om befolkningens fordeling efter fødested, som kan give nogle fingerpeg.⁵ Herefter boede der i 1900 i de 4 nordslesvigske »kredse« (som er mere omfattende end Aksel Lassens omregninger til det genforenede land) 175.968 mennesker, hvoraf de 133.634 var født i tællingskommunen eller i samme kreds. Andre 26.092 var født i Slesvig-Holsten i øvrigt, 5.805 inden for Tyskland i øvrigt og 10.630 uden for Tyskland, formodentlig overvejende i Danmark. Det er selvfølgelig en kedelig konsekvens af de procesgenerede data, en historiker må arbejde med, at der på grund af den preussiske forvaltningsopdeling forekommer et for vore formål så uskarpt begreb som »født i Slesvig-Holsten i øvrigt«, men ikke desto mindre omfatter denne gruppe såvel de tilflyttere i f.eks. Åbenrå kreds, der måtte være født et sted i Holsten som dem, der er født i Haderslev kreds. På mere sikker grund er vi måske med henblik på de i Tyskland i øvrigt fødte (de omfattede imidlertid også polske landarbejdere), hvis procentuale andel af befolkningen faktisk er lavere end den i udlandet fødte andel i den kongerigske befolkning i 1901 (3,3 % mod 3,4 %). Aksel Lassens sikreste skud er, at der endnu i 1921 boede 16.615 mennesker i Nordslesvig som var »syd fra kommet«. Men dette tal, hentet fra Mads Iversens førnævnte artikel i Nat.økon. tidsskr. (s. 324) er igen en sammentælling af 6.490 personer født i Slesvig men syd for grænsen af 1920, og 10.125 født i Tyskland i øvrigt. Helt bortset fra at fødestedskriteriet er en usikker indikator for dette nationalitetsproblem, er det utilladeligt at gøre 6.490 sydslesvigere mere eller mindre til tyskere, når genforeningsgrænsen skærer igennem både Tønder og Flensborg kredse.

For at se på mulige sammenhænge mellem den tyske stemmetilvækst og tilvandringen kan vi tage det nordligste amt, Haderslev kreds, i den skikkelse, det havde i den tyske tid. Rigsdagsvalgene i 1903 og 1907 og folketællingerne i 1900 og 1905 kan opstilles i følgende tabeller:

4. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, 1971, s. 263 f. og Mads Iversen i Nat.økon. Tidsskr. 1933, s. 321 f.

5. Fr. v. Jessen (red.): Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900–1937, I, 1938, s. 168 og 171.

1) Rigsdagsvalgene

	vælgere i alt	danske stemmer	tyske stemmer	soc. dem.	passive vælgere
1903	11.858	6.435	3.064	332	2.027
1907	11.943	6.598	3.272	333	1.740
	+85	+163	+208	+1	+287

(Aksel Lassens tabel P, 2a, s. 418)

2) Folketællingerne

	født i kredsen	i øvrigt i Slesvig- Holsten	i Tyskland	uden for Tyskland
1900	41.747	7.440	2.051	5.974
1905	43.232	8.366	2.537	5.995
	+1.485	+926	+486	+21

(Haandbog I, 1938, s. 171)

I folketællingerne ses ved siden af en forøgelse af den del af befolkningen, der er født i kredsen, en næsten tilsvarende forøgelse af antallet af tilflyttere, hvoraf størsteparten dog kommer fra andre kredse i Slesvig-Holsten, og f.eks. kan komme fra Åbenrå eller Tønder kredse. Valgstatistikken viser imidlertid kun en forøgelse af vælgertallet med 85 personer og i øvrigt er både det danske og det tyske stemmetal øget, mens de passives antal er gået tilbage. Det vil sige, at man for at opretholde påstanden om de nationale konsekvenser af en betydelig indvandring sydfra må arbejde med et helt sæt af støtteantagelser. Befolkningsforøgelsen må for en stor dels vedkommende bestå i kvinder, unge og børn uden valget. En række ældre vælgere fra 1903 må være døde, så vælgertallet kun stiger ubetydeligt og slet ikke svarende til indvandringen. Den danske stemmegevinst antages at stamme fra de passives rækker, den tyske fra indvandrerne, men vel også fra de passive? – For alle disse antagelser gælder, at de hver for sig ikke er urimelige, men tilsammen umuliggør de blot tilnærmelsesvis beregninger på det foreliggende grundlag.

En forløber for vor tids vælgerundersøgelser, som Lassen har fundet i H. V. Clausens arkiv og som omtales i bogen, omend kun på få sider, er bygget på spørgeskemaer udsendt af Vælgerforeningen til danske tillidsmænd i Haderslev og Sønderborg amter i anledning af suppleringsvalget i 1902. Lassen bemærker med rette, at spørgsmålene er uklart formuleret, at skemaernes talmateriale overlapper hinanden, og at materialet desuden er ufuldstændigt. Men man mente dog i Haderslev amt at have rubriceret $\frac{9}{10}$ af de afgivne tyske stemmer og af dem skyldtes $\frac{1}{3}$ embedsmænd og knapt $\frac{1}{4}$ indvandrede bosiddende og tyende, desuden skulle der blandt de passive på landet skjule sig en mulig dansk stemmetilvækst på 17 % og 11,5 % til tyskerne – bortset fra 898 personer, der ikke var opført på valglisten på grund af deres statsborgerforhold og som må antages at være potentielle danske vælgere. Her ser vi – trods materialets ufuld-

kommenhed – at de passives antal gemmer muligheder for begge nationale grupperinger. Men selv om hjulmager Hans Jepsen Jepsen på sin indberetning fra Skærbæk skrev »for pålidelighed garanteres«, er pålideligheden selvsagt kun givet i ekstremt overskuelige tilfælde. Og denne undersøgelse er gennemført af folk, der ønskede en national mobilisering og derfor stod uforstående over for mennesker, der følte ubehag ved åbent at vælge side.

Det skal imidlertid ikke bestrides, at den næsten uafbrudte danske stemmefremgang efter katastrofevalget i 1884 foruden at bero på naturaliseringer til en vis grad kan være fremkommet ved en mobilisering af danske stemmereserver, der har været skjult i de passives rækker. Det ville stemme overens med den gennemorganisering af den danske folkedel, der finder sted i denne periode. Men mulighederne var ikke store, bortset fra den allerførste tid. Det ses af følgende opstilling:

	vælgere i alt	danske stemmer	tyske stemmer	soc. dem.	passive vælgere
1884	24.903	11.763	5.021	6	8.113
1890	25.265	12.517	6.507	420	5.821
1893	26.658	13.406	6.439	540	6.273
1898	28.793	14.446	7.030	687	6.630
.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.
1912	33.908	16.447	10.077	2.015	5.369

(Aksel Lassens tabel P, 1, s. 417)

Fra 1884 til 1890 kan der være sket en mobilisering af passive danske vælgere. Derefter er mønstret uigennemskueligt. Og sagen bliver ikke bedre af, at vi jo ikke kan regne med at genfinde alle 1884-vælgere i 1912. Der må alene på grund af fødsler og dødsfald være sket en udskiftning på henvend 40 % af befolkningen.

Når denne anmeldelse har dvælet vel meget ved en række trivielle talforhold, skyldes det mindst af alt professionelt Besserwisserei over for, hvad Aksel Lassen med unødigt beskedenhed kalder »en samfundsinteresseret amatørers forsøg«. Denne »amatør«, en nøgtern og politisk kyndig iagttagere, habil journalist og med et betydeligt forfatterskab om beslægtede emner i ryggen, har også i denne bog givet mange prøver på sin evne til at indkredse og opfange politiske situationer og give dem en tolkning og en kommentar, der som oftest rammer plet, undertiden ved siden af, men sjældent er lige gyldig. For så vidt er denne bog – også bortset fra dens håndbogs-kvaliteter – meget givende. Den purrer op i vaneforestillinger om de sønderjyske valg og vil kunne inspirere til forskning i dette forsømte emne. Men Aksel Lassen havde desuden et ejendommeligt forhold til tal. De fleste af hans bøger vrimler med tal, tabeller og procentberegninger, som er blevet til »uden anvendelse af moderne talbehandling« (s. 6). Det må have givet forfatteren en dyb tilfredsstillelse at tumle næsten uoverskuelige talmængder sirligt indførte på store hvide ark. Det er ikke helt gennemskueligt, hvilken status han tillægger disse tal. Undertiden frister en mundret formulering ham til at postulere meget bastante sammenhænge, undertiden udtrykker han sig med forbe-

hold. Men også hvor der er forbehold vil læseren snub-
lende let falde for den fejlslutning, at forhold, der er led-
saget af tal og tabeller er beskrevet mere sikkert og nø-
jagtigt end forhold, der blot er fremstillet med ord. Sådan
kan det være i moderne empirisk samfundsvidenskab,
men det ville i det foreliggende tilfælde kræve andre me-
toder og meget tydeligere definitioner. Ganske ofte er der
imidlertid intet, der så effektivt kan spærre for udblik til

virkeligheden som en ophobning af tilsyneladende
plausible tal. I denne bog er der dog den trøst, at forfatte-
rens flid – foruden meget andet godt – har givet os et
talmateriale, der ikke just som i subscriptions tilbuddet
anført vækker nyt liv i »tallenes hjerteslag«, men dog er
en værdifuld håndsækning og en udfordring til såvel lo-
kalhistorikeren som den videregående forskning.

Lorenz Rerup

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S., under medvirken af Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Hald, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer to gange årligt og koster kr. 56,50 pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 Kbh. V., tlf. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger som ønskes anmeldt deri bedes sendt til redaktøren.